Рік 1918. Число 19.

Бібліотека „Канадийского Фармера".

АНДРЮ ДІКСОН ВАЙТ.

Розвій Поглядів на Вселенну

З анґлійського переклав

ІВАН ПЕТРУШЕВИЧ.

Накладом »Канадийського Фармера«,
852 Мейн стр.
Віннїпеґ, Манїтоба.

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ.

На 8-мій сторонї з долу пропущено дві стрічки як слїдує: доконували ся одна по другій, за порядком, то всєж таки видко, що сотворенє неба, землї та иньших елєментіз було дїлом одної хвилї«.

На 9-тій сторонї в першій стрічцї з гори надруковано: Аквізу — має бути Аквіну.

АНДРЮ ДІКСОН ВАЙТ.

Розвій Поглядів на Вселенну

З анґлійського переклав

ІВАН ПЕТРУШЕВИЧ.

Накладом „Канадийского Фармера.”
852 MAIN STREET, WINNIPEG, CANADA.

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/rozvipohliadivna00whit

І. ВИДИМИЙ СЬВІТ.

Серед багатих памяток церковної різьби, витворених під очевидним впливом теольоґічних поглядів, варто звернути увагу на один, дуже часто повторюваний мотив, що подабає на особенє стародавного сьвітогляду.

Се Всевишнїй, у людській подобі, що засївши з виразом лагідної поваги, творить сонце, місяць і звізди і завішує їх на твердім небозводї, який підпирає на горі небо, а на долинї спочиває на земному падолї.

Зморщки задуми на чолї Творця показують, що се не приходить йому без умової працї; скорчені мязи на руках показують, що ся праця коштує його чимало напруженя. Очевидно, що середновічні або й найдавнїйші з новочасних різьбарів і малярів представляли його найчастїйше відповідно до поглядів тих письменників, що були імпульсом їх творчости — отже уявляли собі його семого дня утомленим працею умовою і фізичною, як утїшав ся добре заслуженим спочинком і хвалою духів небесних.

В сих останках давньої церковної творчости, як рівно і в иньших проявах тих поглядів у різьбі, малярстві, малюнках на склї, мозаіках і ґравюрах, виступають протягом середнїх віків і двох столїть новітних віків віруваня, вироблені тисячами лїт і міродатні для розвою сьвітогляду в людстві аж до наших теперішнїх часів.

Початків сих вірувань треба шукати глибоко в людській історії; подибуємо їх у первісній словетности всїх великих цівілїзації і бачимо найвиразнїйше в ріжних святих питанях сьвіта. Трохи чи не всї ті писаня передають нам понятє Творця, що буквально і безпосередно утворив видиму вселенну власними руками і пальцями і чоловік має бути тільки його недосконалим образом.

Найбільше інтересну з поміж тих усїх теорій мають для нас ті погляди, що були основою теольоґічних міркувань у Халдеї.

Із асирійських написів відкритих і виданих в анґлїйській мові Лєярдом, Смітом, Сайсом і иньшими, виходить, що в Халдеї і Вавилонї витворено оповіданє про початок сьвіта, з якого певне походять і перекази заховані в нашому сьвятому письмі. Тепер нема вже найменчого сумніву, що основні ідеї гебрейського сьвятого письма походять із того самого жерела, із якого пішли оповіданя про початок сьвіта між Халдео-Вавилонцями, Асирійцями, Фенїкійцями та иньшими давнїми цівілїзаціями. У двох не зовсїм навіть зі собою сплетених переказах книги Битія, а также в оповіданю, на яке натякає ся в книзї Іона і Притч, подибуємо одну і ту саму, прастару, часто з великою тонкістю розвивану ідею Творця і сотворіня, зовсїм природну в дитячій добі культури, ідею Творця, що на подобу якогось висшого людського єства творить сьвіт буквально власними руками та ідею сотворіня, яко твору його рук. Як доповненє сего погляду подибуємо віруванє в Творця, що

.....із своєї могутньої долонї,
Пустив в простір летючії планети

і засїв на найвисшому престолї, понад небесними кругами, аби панувати і кермувати ними.

Із сего розуміня способу сотвореня виробив ся з часом трохи благороднїйший погляд. Давні мислителї, а власне, як показало ся, в Єгиптї, прийшли на гадку, що головним орґаном при сотвореню були не руки і пальцї Творця, але його голос. Таким чином із давнїйшим, грубшим поглядом на сотворенє землї і небесних тїл Всевишним помішало ся также віруванє, більше мальовниче, що „Він сказав і стало ся," що він сотворив сьвіт своїм словом[1])

---

1) З поміж численних середновічних зображень сотвореня сьвіта приходять нам на гадку передівсїм ті, які нам доводилось бачити особисто, як різьби над порталями у Фрайбурзї і Упсалї, стїнні малюнки на Кампо Санто в Пізї, і найхарактернїйші зі всїх катедральні мозаіки в Пізї і в Capella Palatina в Палєрмо. З поміж усїх иньших рисів, у яких знати простоту прімітивного помислу, найбільше вражає ттой вираз спочинку, в якому представлений на них Всевишнїй. Бачимо його там зовсїм у тій самій поставі, в якій похилив ся на клясичній різьбі „Втомлений Меркурій" і зарівно на його лицї, як і на цїлому укладї тїла видно найвиразнїйші слїди втоми.

Мозаіки в Монтреалї зображені в великому творі Ґравіни і фрески в Пізї у Didrona, Iconographie, Paris, 1843, n. 598. Дотично яскравої подібности, на підставі якої найвизначнїйші вчені признали, що гебрейська космоґонія походить із

Для найдавнїйших отцїв церкви сей погляд став вихідною точкою; вони й причинили ся до утвердженя в християнському сьвітї погляду, що сьвіт утворений буквально божими руками і голосом. Лиш дехто з бистрійших теольоґів пробував виступити з більше духовими поглядами на деякі части процесу сотвореня. Були се св. Ґригорій з Нїсси і св. Авґустин. І вони були за буквальним пояснюванєм тексту св. Письма, та про те мали відвагу виступити проти погляду, що сьвіт справдї вироблений руками і пальцями найвисшого єства; за ними пішов Беда і кілька иньших; однак більше матеріяльні погляди взяли верх, і ми бачимо, що знаходять свій вираз не тілько в різьбах, мозайках, церковних малюнках на склї, в ілюстраціях Служебників і Псалтирів, але пізнїйше, під кінець середнїх віків, навіть в ілюстрованих Бібліях і в підручниках історії[1].)

В сьвітоглядї анґльо-саксонської породи ті давні матеріялїстичні погляди на сотворенє защіпили ся під впливом двох поетів, що своїми творами трафили найбільше до глибших релїґійних почувань. В семому віцї переповідає повість книги Битія Кедмон і при тім послугує ся матеріяльним мотивом у зовсїм буквальнім значіню; тисячу років пізнїйше Мільтон переплутав ріжні описи зі Старого Завіта з теольоґічним понятєм „творчого слова" в Новім Завітї і зладив таким чином свій опис сотвореня сьвіта другою особою Трійцї. Годї уявити собі більше буквальне і матеріяльне розуминє сотвореня!

Взяв циркель золотий, укований
У вічнім божому варстатї, й описав
Усю вселенну, й всякеє создане.
Одно впер рамя в центр, а другим водить
Довкола по безмірнім глибу темнім

Асирії, диви Jensen, Die Kosmologie der Babylonier, Strassburg, 1890, pp. 304, 306; также Franz Lukas, Die Grundbegriffe in den Kosmographien der alten Voelker, Leipzig, 1893, pp. 35—46; также нїмецький переклад твору George Smith, Chaldean Genesis, з додатками Делїча Leipzig, 1876, і Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, Giessen, 1883, pp. 1—54. Диви також Renan, Historie de peuple d'Israel, vol. I. chap. I, L'antique influence babylonienne. Про погляди Єгиптян, а особливо про перехід віруваня в творенє руками Творця на віруване в твореное його голосом див. Maspero and Sayce, The Dawn of Civilization, ст. 145—146.

1) Про Григорія з Нїсси, Авґустина і загалом про розвій еволюційної теорії у Греків, диви знаменитий твір Д-ра. Осборна, (Osborn, From the greeks to Darwin. pp. 33 і дальші; про Кедмона яке небудь видане

І мовить: „Сьвіте, ось твоя обійма!
Ось обсяг твій, закреслена границя!"

(Мільтон, Утрачений рай, VII, 225—231).

Се відносить ся до правовірних поглядів на спосіб сотворення.

В розвою теольоґічного сьвітогляду виринуло з часом питанє дотичного матеріялу, з якого збудований сьвіт, і переважна більшість порішила се питанє таким способом, що перед сотворенєм матеріяльного сьвіта не було нїякої матеріяльної субстанції і що „Господь сотворив усе з нїчого." Деякі сьміліщі мислителї, опираючи своє міркуванє на перших рядках книги Битія, натякали на иньший погляд, а то, що перед сотворенєм сьвіта істнувала матерія „без форми і без порожнї;;" однак ся доктріна не удержала ся довго і щезла безслїдно. Більшість отців не допускала під сим оглядом найменшого сумнїву. Особливо Тертуліян не пропускав нїкому, що важив ся виступити з поглядами відмінними від правовірних: він заявив, що коли-б матерія, із якої сотворений сьвіт, була істнувала вже перше, була-б про се згадка в сьвятім письмі; що не згадуючи про нїяку матерію, Бог дав найкращий доказ, що нїякої матерії не було; врештї способом, нерідко уживаним у теольоґічній полємиці грозить Гермоґенови, що був иньшої думки, словами: „Горе тим, що до обявленого слова додають, або з нього уймають."

Св. Авґустин, що очевидно вірив у попереднє істнованє матерії, аби погодити ся яким чином із принятим загально поглядом, прийшов до висновка, що „хоч сьвіт утворений із якогось матеріялу, то сей матеріял сотворений із нїчого." Церков загалом пішла слїпо слїдами сих великих мужів. Четвертий Лятеранський собор порішив, що Бог сотворив усе з нїчого; до тепер іще більшу часть вірних учать того самого і то зарівно в протестантській як і в католицькій церкві; під сим оглядом підручник Пія IX і вестмінстерський катехізм зовсїм згідні.

Коли вже теольоґи порішили, як і з чого сотворено сьвіт, прийшло ся їм розвязати питанє, кілько часу забрало доконанє сього великого твору. Тут виринули трудности. В першій повісти, яка містить ся в книзї Битія, процес сотвореня розложений на тиждень, кождий із шести днїв зачинає ся ранком, а кінчить ся вечером, і подано доволї докладно, що котрого дня сотворе-

но. Тимчасом у другій повісти кажеть ся ся просто про „день," в якім Бог сотворив небо і землю. Перша повість трафила з першу, задля своєї докладности і простоти, рішучо більше до пересьвідченя давніх теольоґів; однак мислителї жидівські, як Фільон, і християнські, як Оріґен, руководячи ся висшими поглядами на Творця і його дїло, не задоволили ся сею повістю. На розбурхане море християнської теольоґії пустили ся вони з доктріною, що сьвіт сотворений в одну мить, і на доказ покликали ся не тілько на другу повість книги Битія, але також на величнїй вислов: „Сказав — зробило ся, велїв і стало ся"[1]).

Дійшло врештї до того, що найкраще і найбезпечнїйше було вірити буквально в обі повісти, власне що якимось незрозумілим способом Бог сотворив сьвіт у шести днях, але се стало ся в одну мить. Сеї посередної дороги в одну мить придержували ся на Сходї св. Атаназій і св. Василій, а на заходї св. Авґустин і св. Ілярій, хоч такі великі теольоґи, як Єфрем Сирин, заявляли голосно, що сьвіт сотворено протягом шести днїв по 24 години кождий.

Чималї трудности прийшло ся побороти, щоб погодити ті оба погляди, що оба перечать здоровому розумови; та хитре перекручуване текстів, зручне войоване фразами і часте послугуване метафізикою, там де треба було упорати ся з фактами, доконали свого; погоджено суперечности і люди прийшли врештї до пересьвідченя, що вірять, буцїм-то сьвіт сотворено в одну мить, а рівночасно протягом шести днїв[1]).

Деякі проби погодженя тих двох поглядів були такі вдатні, що варто про них згадати. Дві верзії про сотворене в книзї Битія, натяки в псальмах, у Притчах, у книзї Іона подали отцям зарівно східної як і західної церкви нагоду до витвореня велили ся одна по одній, за порядком, то всеж таки видко, що сотворене неба, землї та иньших елєментів було дїлом одної хвилї."

---

1) Погляд Тертуліяна, диви Tertullianus contra Hermogenem, глави XX і XXII;; погляд св. Авґустина дотично „сотвореня із нїчого" диви De Genesi Contra Manichaeos, lib. I, cap. VI; св. Амврозія диви Nexaemeron, lib. I, cap. IV; канон четвертого Лятеранського собора див. статю Creation у Addis and Arnold, Catholic Dictionary.

1) Погляд Оріґена диви його Contra Celsum, гл, XXXVI, XXXVII; также його De Principibus, гл. V. погл. св. Авґустина диви його De Genesi contra Monichaeos і De Genesi at litteram, passim; про Анастазія диви його Disputationes contra Arianos, II, 48, 49.

кої маси священих наук на сю тему. Дотично цїлого процесу сотвореня великий натиск кладено на таємну силу чисел. Фільон Юдейський вірив у сотворенє доконане в одну мить, але рівночасно голосив, що сьвіт сотворений протягом шести днїв, бо „зі всїх чисел шістка найбільше продуктивна;" сотворенє небесних тїл четвертого дня пояснював він гармонїєю чвірки; сотворенє звірів пятого дня оправдував пятьма змислами; сотворенє чоловіка шестого дня толкував природою самої шістки, на яку ви падає конець твореня; на довершенє всего навіть відпочинок семого дня ріжних сил утаєних у числї сїм.

Що Господь не задоволив ся своїм твором уже другого дня, поясняє св. Єронїм тим, що двійка, то число на скрізь лихе, і сей погляд знайшов прихильників далеко пізнїйше в далекій Анґлії, у Беди. Його утвердив у церкві св. Авґустин ось яким міркованєм: „Маємо три роди чисел — найдоскональші, досконалі і недосконалі, відповідно до того, чи продукт їх більший від первісного числа, чи йому рівний, чи менчий. Першим досконалим числом є шістка; оттим-то не треба казати, що шістка число досконале, бо Господь скінчив свою працю в шести днях, але треба се розуміти так, що Господь довершив свій твір шестого дня, бо шістка число досконале."

Таке міркуванє удержувало ся в церкві цїлі середні віки аж до року відкритя Америки, коли ще раз повторяє його Нюрмберська Хроніка ось-якими словами: „Сотворенє сьвіта поясняє ся числом шість, бо його части, а то один два і три, складають ся на форму трикутника."

Погляд, що сьвіт сотворено в одну мить, але також протягом шести діб зложених із дня і ночи, прийняв ся був в дїйсности загально. Петро Льомбард і Гуґо де Ст. Віктор, поваги великого значіня усьвятили його в дванайцятому віцї своїм авторітетом і защепили на довгі віки в умах вірних.

Обі ті спекуляції на тему сотворення всего із нїчого і дотично погодженя моментального сотворення зі сотворенєм протягом шести днїв, довели великі середньовічні мислителї ще до більшого розвою. Св. Ілярій із Пуатьє погодив оба погляди ось-яким чином: „Бо хоч на погляд Мойсея будова небозводу, осушенє землї, зібранє вод, утворенє небесних тїл і поява живих сотворінь на землї і водї вказує на те, що ті річи доконува-

С. Тома з Аквізу добачив тонку ріжницю у висновах св. Августина і поміг тим справі на довгі віки: він учив власне, що Господь сотворив суть річий в одній хвилї, і тілько розділенє, формованє і украшенє твору заняло йому шість днїв часу[1]).

Найдавнїйші реформатори приняли і розвивали ті самі погляди і спеціяльно Лютер не дав себе застидати: з вродженою сьмілістю заявив він найперше, що Мойсей говорив розумно і ясно, „без нїякої алєґорії і симболїстики," і що таким чином „сьвіт сотворено в шести днях." Але пізнїйше пояснює, що на велике чудо сотворенє було рівночасно моментальним.

Также Мелянхтон обставав при тім, що сьвіт сотворений із нїчого і то невідомим способом зарівно в одну мить і протягом шести днїв, покликаючи ся на текст: „Сказав і стало ся."

Кальвін спротивив ся поглядови, що сотворенє було моментальне, і обставав при сотвореню шестидневнім. Він звертає увагу на факт, що згідно з біблїйною хронольоґією сьвіт не має ще шість тисяч лїт віку, але вже хилить ся до кінця, і каже, що „сотворенє трівало шість днїв, аби нам не навкучило ся роздумувати над ним цїлий свій вік."

Запечатав справу Петро Мученик своїм висловом: „Зрозуміне процесу сотвореня річ така важна, що як бачимо, церковна наука взяла його за основу. Коли-б відкинути сей артикул, не було би первородного ґріха, обіцянка Христа стала-би неважною і пропала-би вся живо-творна сила нашої релїґії." Вестмінстерські теольоґи при укладаню свого „Вірую" поклали найважнїйшим артикулом віри науку, що всї видимі і невидимі річи сотворено не тілько з нїчого, але докладно в шести днях.

Не менше завзято від протестантських держали ся і римські теольоґи віри в так звану »Мойсеєву верзію сотвореня«. Ще навіть у половині вісїмнайцятого віка, коли Бюфон пробував висловити прості ґеольоґічні правди, теольоґічний виділ Сорбони приневолив його оповістити найпідлійший в сьвітї відклик, що кінчить ся словами: »Відкликую все, що дотичить ся в моїй книжцї утвореня землї і загалом усе, що може бути противне Мойсеєвому оповіданю«.

---

1) Про таємну силу числа сїм спеціяльно у Вавилонян дивн Schrader, Die Keilinschriften und das alte Testament, ст. 21, 22; Detzel, Christliche Ikonographie, Freiburg, 1894 ст. 44 і д.

Коли вже теольоґи упорались таким чином зі способом сотвореня, ужитим до того матеріялом і потрібним на се часом, взяли ся нарештї до означеня його дати. Ціла предовга низка таких змагань із боку найвизначнїйших умів у церкві, від Евзебія до Архієпископа Ушера, в цїли порішеня сього питаня, представлена в иньшім розділї. Тут вистане сказати, що відповідно до загальних висновків найкомпетентнїйших знавців Біблії дата сотвореня сьвіта мала припадати в круглих цифрах на чотири тисячі лїт перед нашою ерою. В сїмнайцятім віці Др. Джон Ляйтфут, віцеканцлєр університету в Кембріджі і заразом один з найвизначнїйших знавців гебрейщини свого часу, заявив в однім великім творі, здобутку своїх найглибших і найдовших студій над сьвятим Письмом, що »небо і земля, осередок і окруженє, сотворені разом, в одну мить, разом із хмарами повними дощу« і що зарівно сей твір як і сотворенє чоловіка було доконане Трійцею дня 23 жовтня 4004 лїт перед Хр., о девятій годинї рано«.

Був се справдї тріюмф методи Ляктанція і здобуток вікових студій над сьвятим Письмом, а заразом великий крок у розвою теольоґічних поглядів, коли Беда в осьмому віці, а Вінкентій Бове в тринайцятому були заявили, що сотворенє стало ся на весні. Все-ж таки, на жаль, не минули два віки коли Ляйтфут так ясно і докладно означив дату сотвореня, як показало ся, що в тій означеній ним годинї великі міста Єгипту роїли ся від давна незвичайно високо цивілїзованим народом, що втїшав ся всїма здобутками високо розвитої цивілїзації і що в Азії также мало що молодші народи дійшли вже були до високого розвитку.

Однак може видавати ся дивним, що вже коли теольоґи порішили таким чином справу сотвореня, ужитий до того матеріял, потрібний час і докладну дату, лишило ся на правду непорішеним і ще питанє найважнїйше зі всїх, а власне нї менше нї більше, лиш питанє, хто властиво сотворив сьвіт? Найріжнїйші менше або більше темні теорії, основані без виємка на текстї святого Письма, ворушили ся в умах теольоґів. Деякі теольоґи обставали при поглядї, що дїйсною творчою силою була третя особа сьв. Трійцї, що відповідно до нашої вітхненої пое-

ми про сотворенє »двигалась понад водами«. Иньші казали, що властивим творцем була друга особа Трійцї і на доказ того наводжено чимало текстів із Нового Завіта. Ще иньші казали, що сьвіт сотворила перша особа, і сей погляд увійшов у склад двох великих формул, звісних під іменем Апостольсько-Нікейського Вірую, в якому дїло сотвореня приписує ся найвиразнїше »Богу, Батькови Всемогучому, сотворителю неба і землї«. Дехто покликаючи ся на глибше значінє вислову »сотворім«, яке приписує ся Творцеви, запевнював, що сьвіт сотворила безпосередно цїла Трійця; ще иньші врештї прийшли мабуть якимось інтересним метафізичним способом до висновка, що сотвореня виконали на спілку дві особі Трійцї.

До всїх тих комбінацій треба було хиба мати чимало відваги супроти страшних засудів, якими грозить Атаназіянське »Вірую« всїм, що посьміли-б »перемінювати особи« або »роздїлювати єдинство сьв. Трійцї«.

Ті ріжні ступнї в розвою схоластичної теольогії війшли также у склад церковної штуки, а спеціяльно катедральної різьби, мальовила на склї, мозаіки і мінятури по Служебниках. Таким чином подибуємо Творця, представленого яко третю особу Трійцї, в формі голуба, що повис у задумі над хаосом; часом як другу особу, отже в формі молодця; часом як першу особу, в формі поважного батька; часом як першу і другу особу; одна поважна, друга молода; часом як усї три особи, одна поважна, а друга в цьвітї молодости, обі з правдивими папськими коронами на головах, піддержують за кінцики крил голуба, що буцїм то від них обох походить і на них опираєть ся.

Однак тут іще не кінець розвитку середньовічньої ідеї. Часом представлювано Творця в одній особі, але з трьома лицями, неначе на доказ, що христіянська віра перейшла в деяких побожних умах зовсїм таку саму дорогу, яку давнїйша форма віри перейшла перед віками в Індії, де найвисше єство представлювано также в одній особі з трьома лицями Брами, Вішну і Сіви.

Все-ж таки з початком новітної ери наймогутнїйший геній штуки, якого знає сьвіт, не позволив христіянству закинути давнїйші погляди з їх примітивній, жидівській формі. В 1512

роцї, по чотирьох роках титанїчної працї, відслонив Михайло Анджельо свої фрески на склепіню Сикстинської каплицї.

Фрески ті виконано на приказ і під благословенъством тодїшнього папи Юлїя II., аби дати вираз сучасним теольогічним поглядам, і до тепер вони, у всїй своїй хвалї полишили ся сьвідоцтвом, до якої висоти вспів дійти розвій старинних поглядів на початок видимого сьвіта.

Посеред небесного простору Всемогучий Отець — як перша особа Трійцї — в людській подобі, ласкавий і поважний підносить ся на могутних крилах вітру в дружинї ангелів, перелїтає над безоднею і лишаючи за порядком ріжні части небозводу доконує сотвореня. Одним рухом руки розділює він сьвітло від тьми, здвигає на висотї твердь небесну, збирає на споді води, покликує до істнованя сонце, місяць і планети, і каже їм кружляти довкола землї.

В тому величньому творі знайшла свій найвисший вираз фільософія цїлих віків. Найсильнїйші уми приймали її, або бодай удавали, що приймають і ще два віки пізнїйше сей погляд, згідний з першою бібліїйною верзією, знайшов спеціяльного речника в Бссюетї та немов віджив у церкві, зарівно протестантській як і католицькій[1]).

Однак не скінчило ся на тих питанях, і вже в найдавнїйших часах виринуло ще иньше, що переходило непорішене з віку на вік, поки не забуло ся між теперішнїми теольогами.

В першій бібліїйній верзії сотворено сьвітло та розділено день від ночи вже першого дня, а сонце і місяць сотворені аж четвертого дня. Аби се витолкувати, виведено несказану масу глибокого теольогічного і псевдонаукового міркованя — масу таку непроглядну, що поза нею на цїлі віки затемнив ся був найпростїйший в сьвітї факт: оригінальний текст обявляє нам тілько одну із найдавнїйших повірок, що сьвітло і тьма, то

---

1) Дивн Didron, iconographie chretienne, ст. 35, 178, 224, 483, 567—580 і пр. — Одно із найнаівнїщих зображень середньовічних поглядів на сотворене бачив автор сеї книжки на хоругві одної ґільдії в часї чотиристалїтнього ювилею збудованя монахівської катедри. Ісус із Назарету представлений там як гарний молодець, із нїмбом довкола голови, як обертає ногою токарню і точить на нїй земну кулю. Над ним зображені емблєми страстий, Бого-Отець придивляє ся тому з уподобанєм з облака, а між ними завис у воздусї голуб. Дата на хоругві була 1727.

щось зовсім незалежне від небесних тїл, а сонце, місяць і звізди істнують не стілько для побільшеня сьвітла, але »для роздїлу дня від ночи, на знаки для пори, днїв і років і для панованя над ночею і днем«.

Пережитки сеї віри знаходимо у давнїйших халдейських переказах, із яких повстала перша повість про сотворенє в сьвятім письмі[1]).

Таким чином, мало що не до наших часів вірили властиво »всі, все і всюди«, що всесьвіт, такий, яким його тепер бачимо, сотворений буквально і безпосередно при помочи рук або голосу Всемогучого, або при помочи рівночасно одного і другого — із нїчого — в одну мить, або в шести днях, або рівночасно в одну мить і шести днях, коло 4.000 років перед христіянською ерою, — і то для вигоди мешканців землї, що мала бути підставою і основою всего твориня.

Але рівночасно засїяли ся були в людських умах протягом віків накорінки иньшого рода, з яких деякі походили із вавилонського періоду. В ассирійських написах знаходимо натяк на халдейсько-вавилонський переказ про розвій всего сьвіта із прадавньої потопи або »великої безоднї« у отців церкви, а спеціяльно у сьв. Амврозія. В свойому творі про сотворінє каже він: »Не треба забувати, що иньша річ сьвітло денне, а иньша сьвітло сонця, місяця, звізд — бо сонце має своїм промінєм ви давати блиску дневи. Вже перед сходом сонця свитає, однак повний блиск дня походить від сонця«. Сей погляд став ся одним із »скарбів священної науки, відданих до береженя церкві«, і перейшов у цїлости до середнїх віків. Інтересним доказом можуть бути середньовічні містерії і інтерлюдії: в представленю сотвореня, коли Господь роздїлює сьвітло від тьми, поучене для сцени звучить: тепер представляє ся полотно помальоване пів біло, а пів чорно«. Однак маємо і трівкіфі памятники сього погляду. Яскраве його олицетворенє знаходимо в мо-

---

1) Дивн Lukas, Kosmogonie, ст. 31, 33, 41, 74 і passim; Huxley, Mr. Gladstone and Genesis, f ąasop. Ninenteenth Century, 1886; Tikkanen, Die Genesis-Mozaiken von San Marco, Helsingsfors, 1889 ст. 14 і 16; также I і II таблиці. Наівний майстер із Салєрно, аби не малювати слонової кости, з якої зроблені кружки, написав на одній слово „LUX" а на одній „NOX", пор. Didron Iconographie стр. 482.

заіках церкви сьв. Марка у Венеції, у фресках Баптістерії у Фльоренції, в церкві сьв. Франціска в Ассізі та в різьбленому престолї в Салєрнї — Творець кладе на небо два кружки або дві живі особи, рівної величини, відповідно мальовані або з відповідними написами, які показують, що одна представляє тьму, а одна сьвітло. Автором сього помислу була певне особа, або особи, що складали міти про сотворенє звірів із землї та моря. Сей погляд, перероблений бодай в части на монотеістичну форму, перейшов природно у сьвященні писаня сусїдів і учеників Хальдеї — Гебрейців; однак дальший його розвиток у христіянстві спинив ся, як побачимо пізнїйше, під могутнїм впливом иньших переказів, одержаних в спадщинї що промовляли більше зрозумілою мовою до умів вірних.

Інтересний був также вплив сього погляду в верзії давнїйших йонських фільософів, що одержали його правдоподібно від Халдейців за посередництвом Фенїкіян. В головах Йонїйців, Анаксімандра і Анаксімена розвив ся він найяснїйше: перший з них уявляв собі, що видимий всесьвіт витворив ся дорогою еволюції, а другий пішов тою самою дорогою міркованя ще далї і приймив за основу елєменти космічного розвою, признані в новочасній науцї. Ся загальна ідея еволюції в природї закорінила ся в грецьких умах глибоко і розвивала ся почасти бистро, по части скривилась .Плятон вправдї відкинув її, одначе Арістотель розвив її способом, що пригадує новочасні погляди. З Римлян приймив її в значній части Люкрецій і поклав еволюцією за основу трохи не всього істнованя.

В найдавнїйші йцеркві, як ми се бачимо, віра в сотворенє безпосередне, матеріяльне, доконане людськими способами, була така сильна, що не допустила поглядів опертих на еволюції. Як раз найпростїйші і найглубші погляди на сотворенє, які знаходять ся в Вавилонських леґендах, увійшли в склад книги Битія, стали ся там жерелом усїх правовірних поглядів на се питанє, а потім розливши ся широко затопили цїлі середні віки і часть нових. Однак посеред тої повенї рівно стояли тверді скали гадок заступлених могутнїми людьми Такі забиті схоляст, як Скот Ерігена і Дунс Скот, підглянули троха сього давнього сьвітла і в зміненій формі переказали наступникам

науку про еволюційний процес у вселенній.

Еволюційна теорія дочекала ся докладнїйшого викінченя в другій половинї шіснайцятого віку в голові Джордана Бруно, що предвидїв очевидно так звану »небулярну гіпотезу«; всежтаки здаєть ся, що та ідея рівночасно з замордованєм Бруна римською інквізицією неначе-б пропала, розвіяна разом із полумям того костра, що в 1600 роцї спалив його тїло на римському Campo dei Fiori.

Та вже протягом сих трьох віків, які дїлять нас від смерти Бруна, отворило ся людям нове царство гадок, в якому запевнений був швидкий розвій теорії про еволюцію видимого сьвіта. Отсе прийшли, один по однім, пять найбільших людий, які видав наш рід — Копернїк, Кеплєр, Ґалїео, Декарт і Ньютон — і коли вони зробили своє дїло, теольоґічної теорії про вселенну не стало. »Широка твердь небесна на висотї« — »хрусталеві сфери« — Всемогучий »на небесному зводї«, що власними руками, або при помочи ангелів удержував рух сонця, місяця і планет для вигоди землї, що відчиняв і замикав »небесні вікна«, спускав на землю воду з поза »твердї«, що оперізував хмари веселкою, завішував »знаки і дива«, спускав комети, кидав громи на безбожних, тряс землею у гнївї — все те щезло.

Ті пять людий принесли сьвітови нову обяву; за справою останнього з них, Ньютона, зродила ся нова, далекосягла гадка, що мала стати ся вбійчою для давної теорії про сотворенє, бо виказала скрізь по цїлім сьвітї замість »всемогучої« примхи одноцїльний закон. Загально звісна завзята опозиція, на яку натрафили чотири перші вчені з боку теольоґії; не так загально звісний факт, що не менше сильна опозиція подибала Ньютона, без огляду на його глибоко релїґійну вдачу. Найтяжшим закидом проти нього було те, що згідно з найвиразнїйшою наукою сьвятого Письма твір рук божих зістає під його безпосереднім впливом, а тимчасом Ньютон своєю наукою про ґравітацію відмовив йому сього впливу і витолкував матеріяльним механїзмом, — себ-то »заступив Провидїнє — ґравітацією«. Однак на тім не конець, бо згадані вчені витворили нові підстави еволюційної теорії в протиставленю до теорії сотвореня.

Особливо варто згадати, що архитвір Декарта причинив ся чимало до знесеня давних поглядів, хоча значна часть його

висліdків зовсім хибна і при недостаточнім знаню фізики в тих часах не могла бути вірною. Його теорія сьвіта, витвореного із матерії, що все проникає і укладає ся в певний лад під впливом рухів згідних із законами фізики, була тільки провізоричною гіпотезою, та про те причиняла ся дуже богато до того, що людські думки відвернули ся від давної теольоґічної науки про сотворенє. Був се примір, як чоловік інтелїґентний, а сумлїнний може помиляти ся, а всеж-таки промостити дорогу правді. Правда, що Декарта звихнула його майже забобонна пошана для церкви, але своїм твором підготовив він людий до зрозуміня самостійних мислителїв.

Трицять лїт пізнїйше зустрічаємо в Анґлії змаганя відмінні самі собою, які одначе викликали такі самі наслїдки. В 1678 Ральф Кудворт видав свій твір п. з. Intellectuall System of the Universe. Доси ще з огляду на широке знанє, силу арґументів, толєранцію, і сумлїнність треба признати його одним із най більших сьвіточів анґлїйської церкви, а й його твір показав ся гідним автора. Він мав на думці покласти таку кріпость, що заступила би христіянство перед усїма небезпечними теоріями про вселенну, давнїми чи новими. Основи його будинку були змуровані із давних поглядів, перероблених часто на нові і то найлучші форми. Одначе в міру як підіймали ся висші і найвисші части будинку, на кождій його части показували ся раси ґенїя, що не ворожили нїчого доброго противникам строго правовірних поглядів. Він зірвав зовсім із давними теоріями, що Всемогучий має якийсь безпосередний вплив на всесьвіт. Він говорив про силу законів, відкидав вплив безнастанного, чудотворного дїланя, звертав увагу, що в природї зустрічаємо »хиби« і »суперечности«, і виказував досадно, що сьвіт повстав і удержує ся силою повільного і ступневого розвою природи на підставі одноцїльної засади.

Під кінець найблизшого віку ще глибший ґенїй, Емануїл Кант виступив із небулярною теорією і послугуючи ся великими висловами Нютона, запевнив їй таку стійність, якої ще перед тим не мала нїколи. Утвердив її ще більше Лямпас непохитними і всесторонними доказами математичними, і таким чином утвердив у новітних часах погляд, що зарівно наша сонїшна система, як иньші, — сонце, планети, сателлїти, їх ріжні

рухи, віддалсня і величини — витворились із небулярної маси силою природних законів.

Весь теольоґічний сьвіт закричав від разу на »атеізм« і закипіла завзята боротьба. Гершель і инші показали численні плями, що видавали ся зложені з ґазів. Вони виказали фізикальними і математичними демонстраціями, що ся ґіпотеза пояснювала богато фактів, і мимо великої опозиції здобували признанє. Коли трафило ся саме, що крізь уліпшені телєскопи розпізнано в небулярних плямах тільки збиті ґромади звізд, противники небулярної ґіпотези не могли діждати ся більшої втїхи; вони співали тепер астрономії пеани, бо вона, як твердили, доказала правду сьв. Письма. На тій підставі прийшли вони похопно до висновку, що всї небулярні плями однакові; що коли деякі зложені із громади звізд, то так само зложені із звізд усї иьші; що нема небулярних плям зложених із ґазу, бо ті кілька зложені з чого иньшого.

Знанє спинило ся на якийсь час. Принято ось яку науку: тілько для того годї всї небулярні плями розложити на звізди, бо нема досить сильних телєскопів. Однак тимчасом винайдено спектроскоп і спектральну аналїзу, а за тим пшло відкритє Фрауенгофера, що спектрум розжареного тїла ґазового неодностайне і попереТинане лїнїями, і відкритє Дрепера, що спектрум розжареного тїла сталого одностайне, непоперетинане лїнїями. Звернено тепер спектроскоп на небесні імлавини і показало ся, що богато з них складає ся з ґазів. З того можна було виссити, що в сих небулярних масах ріжної густоти, — деяких нїби хмарки, иньших з ясним осередком — маємо перед собою процес дальшого розвою, а такі досліди, як льорда Роса і Ареста, потвердили тілько сей погляд. Прийшли врештї в девятнай цятому віці важні здобутки фізики, що причинили ся до пояснєня того великого процесу при помочи механїчної теорії тепла.

І знов узяла верх небулярна ґіпотека, а около 1850 р. гарний експеримент Плято з ротацією плинної кулї явив ся неначе на се, аби її коли вже не потвердити, то бодай ілюструвати. На віть такий завзятий оборонець правовірних поглядів, як Ґлєдстон, признав врештї, що небулярна ґіпотеза може в певній формі відповідати правдї.

І тут знов під позором, що наука противить ся теольогії, показали ся такі самі прояви капітуляції теольогічних поглядів перед наукою, які ми вже бачили деінде. Подамо як примір один типовий випадок, що хоч не закроєний на велику скалю, все-ж таки показує, як приходить до такої капітуляції. Кілька років тому один з найславнійших професорів хемії в місті Ню-Йорку заповів під фірмою одної з наймоднійших церков відчит, в якім як голосили оповістки та розліплені по улицях афіші, докаже, що наука потверджує теорію сотворення подану в сьвящених книгах Мойсея. Зібрала ся велика маса слухачів і задемонстровано їм серію елементарних експериментів із киснем, воднем, угляним квасом, та закінчено експериментом Плято, як куля із кольорової оливи, що представляла землю, обертала ся в прозрачнім плині тої самої ґущі, як подавала ся на бігунах, як повідлучували ся від неї перстені і кружляли разом із нею, як врешті деякі з тих перстенів порозпадали ся на місяці і ще хвилю кружляли довкола центральної маси. Нїчого дивного, що слухачі повставали з місць і загули одушевлені оплесками.

Потім якийсь маючий горожанин устав і поставив внесенє висловити знаменитому професорови признанє слухачів за »таке бездоганне виказанє найдокладнійшої і буквальної згоди св. Письма з найновійшими здобутками науки«. Внесенє принято однодушно оплесками, а слухачі розійшли ся в тім пересьвідченю, що віддали не аби яку прислугу правовірю. Sancta simplicitas!

Те саме, що тут ми бачили на малі розміри, повторило ся деінде зі знаменитшими акторами і на першій сцені. Громади теольогів, між якими став недавно верховодом Ґледстон, коли вже не наукою, то запопадливістю пробували погодити зі собою дві верзї книги Битія і правди дотично початку сьвіта, здобуті астрономією, ґеольогією, ґеографією, фізикою і хемією. Висліди того подав до прилюдної відомости один визначний теольоґ, професор теольогії на університеті в Кембріджі. Він каже: »До тепер не вдала ся нї одна проба погодити книгу Битія зі строгими вимогами новочасних наук без якихось спеціяльних аргументів або натягнених інтерпретацій, на які в таких разах нам не требаб пускати ся«[1]).

Здобутки иньшої ґрупи наук, хоча часом немилосерно су-

перечні, а часами »згідні« з поглядами теольоґів, доконали вре шті ділa і порішили сї питаня. Знайшли ся насамперед критики Біблії, поважні християнські вчені, що працювали для пізнаня правди і виказали з виключенєм усякого можливого сумніву, що в книзї Битія маємо що найменше дві ріжні верзії про сотворенє сьвіта і що в тих двох верзіях можна часом дошукати ся чогось спільного, однак загалом стоять вони зі собою в абсолютній суперечности. Ті вчені виказали далї, що ті дві верзії, то не байки вигадані хитрим попівством, але очевидно фрагменти давнїйших леґенд, мітів і теольоґій принятих у добрій вірі і забраних в найблагороднїйших цїлях тими, що складали першу з наших сьвящених книг.

Прийшли далї археольоґи і фільольоґи, запалєні дослїдувачі давнїх памяток і переказів; між ними були такі, як Раулїнзен, Джордж Сміт, Сейс, Оперт, Єнзен, Шрадер, Делїч і цїлий леґіон рівно відданих свому фахови вчених, що відчитали множество давнїх текстів, а особливо написи знайдені у великій бібліотеці Асурбаніпаля в Нїнївe, і відкрили там повість про початок сьвіта ідентичну в головних зарисах з другою і в нашій книзї Битія.

Ті люди мали відвагу звернути увагу на ті факти і пояснити, що ті халдейські і вавилонські міти, леґенди і теорії були значно давнїйші від гебрейських, які ми маємо в наших сьвящених книгах, хоч вони до них яскраво подібні. Вони также виказали природну дорогу, якою ті жидівські погляди на сотворенє мабуть вандрували в сю давню добу, коли найдавнїйші Гебрайцї жили поміж Халдейцями, і як великі поетичні повісти Гебрайців пішли або зі сьвящених переказів сих давнїйших народів, або із жерел ще давнїйших, спільних усїм старинним народам.

В зіставленю, яке глибиною думки і бездоганною щирістю приносить честь не тілько йому самому, але й його високому становищу, О. Др. Драйвер, професор гебрайської мови і канонік при церкві імени Ісуса Христа в Оксфордї, подав недавно

---

1) Теорію Канта див його Naturgeschichte des Himmels; пор. Lange, Geschichte des Materialismus, т. I. ст. 266. Про небулярну гіпотезу див. Дрепер, Іст. боротьби релїґії з наукою; Schellen, Spectral-Analysis, ст. 100 і д; Lockyer, The Suns place in Nature, в часописї Nature а д. 14 25 лютого 1895.

повний і безсторонний огляд цілої справи. Він звертає увагу на факт, що Гебрайці були лиш одним із многих народів, які роздумували над початком сьвіта; »вони, — каже проф. Драйвер — складали теорії для виясненя початку землї і чоловіка і або робили се на власну руку, або зазичували ся у сусїдів; заховали ся останки теорій популярних свого часу в Асирії і Фінікії і деякі раси тих теорій сходять ся до тої міри з біблїйними оповіданями, що можна на певне припустити їх походженє із тої самої ґрупи переказів«.

Навівши деякі виїмки із халдейський записок про сотворенє Драйвер каже: »Супроти таких фактів тяжко оперти ся основкови, що біблїйне оповіданє походить із того самого жерела, що й иньші перекази. Ясна річ, що біблїйний історик брав свої матеріяли з таких жерел, які тілько мїг мати під рукою. Ті самі матеріяли, які у иньших народів увійшли у склад найгрубших теорій про природу, або стали основою химерного полїтеізму, під впливом натхненого ґенія гебрайського історика ожидали і перетворили ся на символи глибоких релїґійних правд«.

Не меньше чести приносить йому самому і другому університетови заява оповіщена н едавно свящ. д-ром Рийлем, профєсором теольогії в Кембріджі. На його думку булоб се монструальним незрозумінєм христіянської свободи, колиб хто думав, що треба або стратити віру в здобутки наукових дослїдів, або відкинути віру в сьвяте письмо. Він каже: »Давнього становища не можливо далї удержати; треба вибрати нове становище, відповідне до нашого найлїпшого зрозуміня, заняти його зараз і держати ся з повною вірою«. Далї порівнює він гебрайську повість про сотворенє з давнїйшими повістями, виробленими між иньшими народами того самого походженя, а спеціяльно з давнїйшою космогонїєю асиро-вавилонською, і показує, що всї вони походять із того самого жерела. Він виказує, що природними способами не можливо пояснити анї одної подробицї тої повісти і погодити її з новочасними науковими поглядами. Всеж таки каже, що коли згодимо ся на природне поясненє, треба гебрайські описи видимого сьвіта, змірені новочасними, мірами, назвати науковими і признати, що видно на них недостатки знаня в тих часах, коли їх списувано«. До-

тично повісти книги Битія про фізичне походженє чоловіка каже, що вона переказала простими словами доісторичної леґенди та ненаукового, мальовничого опису.

Як із сеї заяви, так і з множества иньших висловів визначних християнських учених по иньших краях видко, яку величезну побіду віднесено над давнїйшою теольоґією.

І так завдяки здобуткам ассиріольоґії та висліґкам иньших наук, найвизначнїйшим ученим на чільних становищах християнської науки прийшло ся признати, що ті дві повісти про сотворенє, до яких більше двох тисяч лїт приходило ся достроювати всї наукові відкритя, ті повісти, що остали були колодами на дорозї Коперника і Ґалїея і Нютона і Ляпляса — по просту переписані або вироблені з цїлої маси мітів і леґенд, запозичених Гебрайцями протягом давнїх зносин із Халдейцями, що перероблено їх на монотеїстичний лад, полатано як будь із собою, а потім переповіджено в поетичній формі в сьвящених книжках, які ми одержали в спадщинї.

По однім боцї маємо отже ріжні ґрупи людий відданих дослїдам над науками природничими в тім напрямі, аби доказати, що сей сьвіт, як тепер його знаємо, се здобуток еволюційного просецу, себ-то постійного дїланя фізичних законів на первісну матерію; по другім боцї стоять иньші великі ґрупи людий відданих наукам історичним, фільольоґічним і археольоґічним, яких усї здобутки ведуть до того висновка, що наші сьвящені повісти про сотворенє сьвіта виробили ся дорогою еволюції з давнього хаосу грубих поглядів.

Численні ряди теольоґів, що так довго не піддавали ся здобуткам людий науки, обставали при тім, що боронять спеціяльно »достовірности сьв. Письма«; на простї, але вимовні здобутки науки дотично розвою матеріяльного сьвіта мали тілько одну відповідь: **Правда лежить у біблії«.** І зовсїм справедливо — хоча в розуминю значно благороднїйшім, як їм снило ся коли будь. Хоча їх наука поконала, всеж-таки виказала вона в нашмі сьв. письмі правди значно благороднїйші, як ся буквальна історична докладність, за яку так довго побивали ся теольоґи. В міру, як застановляємо ся над успіхами предовгої боротьби на тім полї, приходимо до пересьвідченя, що неоцїнена вартість великих сьвящених книг нашої цівілїзації ле-

жить в обявленю невпинного змаганя наших рас до висших поглядів, вірувань і бажань, зарівно в моралї як і в релїгії. Кожда із великих сьвящених книг має свою вартість, бо відкриває і показує ті предовгі змаганя; в тім найвисшім розуміню всї вони правдиві. Справдї, нї одна з них не досягає того рівня, якої досягло тепер людство в пізнаню історичних і наукових правд; нерозумно домагати ся такої згідности, бо через те зарівно ті, що обстають при нїй, як і книжки, в яких хотять бачити сю згідність, тратять свій справдїшнїй вплив.

Усї великі сьвященні книги, а спеціяльно наша, годять ся в одній правдї з новочасними науками, а то в еволюції найвисших поглядів, вірувань і змагань нашої раси від часу її дитинства через усї зворотні точки історії. В тім лежить правда всїх бібліїй, а спеціяльно нашої. Часто віддають вони также значні услуги, подаючи втїшні, історичні факти; сю вартість підносять постійно сьвіжі досліди на сходї; однак не тим ми цінимо їх так високо: вони неоцінені не тим, що згадують про внїшні події, але тим, що відбивають нїби в зеркалї розвій серця, розуму і душі людської. Вони правдиві тим, що виробили ся згідно з законами, які правлять еволюцією правди в людській історії, і тим, що в їх поемах, хроніках, кодексах, легендах, мітах, апольогах і притчах знати розвій того, що було найлїпше в поступі людства на перед. Казати, що вони неправдиві, булоб те саме, що казати, буцїм цьвіт або дерево або планета не правдиві; нехтувати їх значить те саме, що нехтувати закони. Переробленєм на благороднїйші форми помислів утворених під впливом давнїйшої поезії, як приміром у книзї Битія, в Псальмах, у книзї Йова або де будь инде, чи в Єгиптї, чи в Халдеї, чи в Індії, чи в Персії, компілятори наших сьвящених книг дали людству скарб, який стає ся щораз більше дорогоцїнним; а новочасна наука, заступивши стару землю і старе небо новим,, царство примхи строгими законами природи, віру в сотворенє — еволюцією, доповнила тільки і ще тепер доповнює божественну обяву.

Таким чином у сьвітлї сих двох еволюцій — з одного боку церковної легенди про сотворенє, з другого науки про сьвіт — можна б було погодити науку й теольогію, коли-б їх провідники поступали розумно. На дорозї до тої згоди зроблено не-

давно в самому центрі анґлїйського теольоґічного сьвіта значний поступ. Колеґія в Оксфордї, що стала недавно справдїшнїм гнїздом правовіря, видала збірку студій пі[д] заголовком Lux Mundi, а в нїй сам архієпископ із Кентербері признає виразно, що повісти про сотворене в нашому сьвятому письмі мають характер леґенди, запитуючи: »Невже-ж і Дух сьвятий не міг би часом послугувати ся мітом і леґендою?«[1])

II. ТЕОЛЬОҐІЧНІ ПОҐЛЯДИ НА ЗЬВІРІВ І ЛЮДИЙ

В однім вікнї в Ульмі зобразив середновічний маляр Творця, занятого творенєм зьвірів і готового вже слоня, що саме вийшов з під його рук запряжений, у збруї, з вежею на хребтї і в повнім воєннім риштунку. Такі самі зображеня подибуємо в ілюмінованих рукописах і навіть у давнїх друках. Довершенєм сих малюнків треба признати образ Всемогучого, як лїпить із купи глини першого чоловіка та з очевидним напруженєм витягає з його боку жінку.

Сей загальний погляд на сотворене замандрував із далека і попадаєть ся під ріжними формами у всяких давнїх космоґоніях. В єґипетських храмах у Філє і Дендері ще заховались образи божків Нїлю, як виробляють людий з глини, і те саме оповідаєть ся про Богів вавилонських на ассирийських табличках. Перейшовши в наше сьвяте письмо сей поґлядь зробив ся основою широких теольоґічних міркувань.[1])

Отцї церкви загалом приймали буквально обі, суперечні з собою версії про сотворене в книзї Битія, та не тільки не жалували заходів, аби їх зі собою погодити та зложити в одну цї-

---

1) Що до покликаних у текстї писань пор. Rev. S. R. Driver, The Cosmogony of Genesis, у виданю The Expositor, January 1886; Herb. Edward Ryle, The Early Narratives of Genesis, London 1892. Поступи на полї ассиріольоґії в остатнїх роках були дуже великі і дали в рр. 1903—4 привід до голосного спору в Нїмеччинї про Біблію і Вавилон Bibel-Babel-Streit), до якого почин дав проф. Деліч і в якім узяли участь найвиднїйші ассиріольоґи та орієнталїсти Нїмеччини й инших країв.

1) Єґипетські малюнки богів, що лїплять людий із Нїлевого намулу, див. Maspero and Sayce, The Dawn of Hihtory ст. 156; халдейські леґенди про сотворене людий і зьвірів тамже ст. 543, а також George Smith, Chaldean Account of Genesis, вид. Сейса ст. 36, 72 і 93; подібні леґенди инших народів Lenovmant, Origines del histoire ст. 17 і д. Середньовічні малюнки сотвореня мужа й жінки. диви Didron, Iconographie, ст. 35, 178, 224, 537.

літь, але зробили їх основною точкою поглядів на сьвіт і все що живе в сьвітї. Примір, як у дослїдах над сотворенєм держати ся буквально тексту сьв. письма, дав із початком четвертого віку Ляктанцій. Для піддержаня свого погляду на сотворенє чоловіка пробує він фільольогії, виводячи, що найвисшу земну істоту »названо чоловіком, бо він зроблений із землї« (homo ex humo.)

За таким самим буквальним розумінєм тексту сьвятого письма заявив ся в другій половинї того самого віку сьв. Амброзій, що в своїому творі про сотворенє сказав: »Мойсей отворив уста і висказав те, що промовив до нього Господь«. Але сей погляд закорінив ся в христіянській теольогії за справою ще більшого від них чоловіка. Сьв. Авґустин, ладячи свій **Коментарій до книги Битія,** висказав в однім незабутім реченю засаду, яка удержала ся в церкві до наших часів »Можливо приймати тілько те, що годить ся зі сьвятим письмом, бо його повага більша всїх розумів сьвіта«. Довгі віки не заглушили тої поваги, з якою висказана його гадка в латинському оріґіналї: „Major est Scripturae auctoritas, quam omnis humani ingenii capacitas.'' Ся фраза скувала цїпко людські розуми у середнїх віках, хоча піднято проти неї бунт під провєдом самого сьв. Авґустина, а й потім впливові теольоґи намагали ся, як пізнїйше побачимо змодифікувати приняті погляди на сотворенє. Великий домінїканський енцикльопедист Вінкентій з Бове переплутав, що правда, у своїому **Зеркалї природи** погляди Арістотеля з біблїйними науками, але обставав при першій верзї про сотворенє у книзї Битія, а сотворенє в шести днях толкував силою, яку має число шість. У пізнїйших середнїх віках такий авторітет, як кардинал Д'Еї, (D'Ailly) приймав буквально все, що сказано в сьвятім письмі про сотворенє. Один Григорій Райш, також повага в пізнїйших часах, пробував противитись тому. У своїй книзї про початок сьвіта подає він великий рисунок, на якому представлений Всемогучий, на лонї цїлої решти новосотвореної природи, як витягає Еву із Адамового боку, однак у своїх писанях прихиляє ся разом зі сьв. Авґустином до віри в преекзістенцію матерії.

За буквальним толкованєм сьв. письма як головного же-

рела науки про природу заявила ся в часї реформації така визначна повага, як Лютер. Він відкидав рішучо всякі алєґоричні або мітичні толкованя давнїйших теольоґів. »Для чого — каже він — Мойсей мав би послугувати ся алєґорією, коли він не говорить про алєґоричні особи або алєґоричний сьвіт, який можна бачити, намацати, доторкнути руками? Мойсей називає всяку річ її іменем і нам так треба робити... Я вірю, що зьвірі взяли ся на сьвітї від разу на боже слово, зарівно як і риби в морі«.

Так само ясно за буквальним розумінєм повісти сотвореня в книзї Битія заявив ся Кальвін. Він перестерігає тих, що сьміють вірити инакше від него, і ображують сим нїкчемно Господа, аби знали, що »прийде їх судя і погубить їх«. Він учить, що всї роди зьвірів були сотворені протягом шести діб, і від того часу не появили ся нові ґатунки. Покликує сьв. письмо на сьвідоцтво, що птахи сотворені із води, але додає, що »колиб хотїв розвязати се питанє природним способом, то треба признати, що близша вода повітрю, як земля«. Дотично суперечностий, які подибуємо в оповіданю про сотворенє сьвіта, запевняє нас, що »тим хотїв нам Господь показати свою силу, перед якою приходить ся нам остовпіти«.

Того погляду придержували ся твердо провідники римської церкви. Підперла сей погляд в сїмнацятім віцї не аби яка повага — Боссюе. В своїх **бесїдах про загальну Історію,** які були до часу третьої републїки підставою наук не тілько богословських, але й історичних у Франції, звертає він увагу на кульмінаційну по його пересьвідченю точку сотвореня і каже, що »чоловік зроблений із глини«, а »божий палець доторкнув ся тлїнної матерії«.

Так само вперто придержував ся сих поглядів сьвіт протестантський. В сїмнацятім віцї пробував погодити зі собою дві головні лєґенди книги Битія Др. Джон Лайтфут, віце-канцлер університету в Кембріджі і великий знавець гебрайщини на свої часи ось яким чином :»Сотворено« каже »по сїм осібників чистих зьвірів, три пари на розплодок, а непариста для Ада ма на жертву за упадок, який Господь предвидїв«. Із нечистих зьвірів мала бути сотворена тілько одна пара.

Не легко тепер навіть зрозуміти, як буквально розуміли в тих часах люди справу сотворення. В теольогічній літературі, ілюстрованих бібліях, у штуці загалом представлювано Всемогучого на подобу великого, поважного нюренберського майстра, що робить забавки. Ще більше буквальне розуміне зраджують деякі ілюстрації до книги Битія. Так приміром на одній ілюстрації до звісної глави в Біблії представлено Творця як кравця, що сидить і з голкою в руці зшиває пильно звірячі шкіри на одяг для Адама і Еви. Потульні розуми з середніх віків і часів реформації не добачували в таких зображенях ніякої суперечности. Відповідно до того настрою, коли виринули викопалини і прийшло ся застановити ся над ними серіозно, почули ся ореченя, що се »взори творів Великого Майстра, одні приняті, иньші відкинені«, зариси будучих творів, або предмети заховані у земних верствах, аби звести людську цікавість. І такий спосіб пояснювань не переводив ся довго, аж усе за наших часів один визначний натураліст у своїй дбалости за буквальне толковане повісти в книзі Битія виступив із поглядом, що Єгова поорав та поперекидував земні верстви, порозсипував між ними викопалини, завалунив їх бороздами ледників, посипав їх водяним намулом, пустив у рух Ніягару — все в одній цілі аби змістіфікувати сьвіт »з невиясненої причини, але собі на хвалу«[1]).

Дальша важна фаза в розвою теольогічних поглядів дотичить поділу зьвірячого сьвіта.

Природно, одною із перших ріжниць, над якими застановляли ся люди, була ріжниця між творами пожиточними і шкідливими і виринуло питане, як міг добрий Бог сотворити тигрів, гаде, терне і бодяки? Відповідь знайдено в теольогічній науці про гріх. Усе лихо пішло з першого непослуху чоловіка. Великі люди держали ся протягом 1800 років погляду, що перед непослухом Адама не було смерти, а тим самим ані дикости ні отрути.

---

1) Погляд Ляктанція див. De divina Institutione II. гл. II (Migne, Cursus patroligiae lat. t. VI). Велика фраза Августинова див. De Genesi II. 5; про Вікентія з Бове крім його Speculum naturale I, 2 і II, 15 і 33 див. Bourgeat, Etudes sur Vincent de Beauvais, Paris 1856.

Варто згадати мимоходом деякі типові вислови в еволюції сеї науки. Сьв. Августин потвердив виразно і з натиском погляд, що зарівно на сьвітї ростиннім як зьвірячім лежить прокляте за первородний гріх. Двістї лїт пізнїйше повтаряв сей погляд один отець церкви за другим, аж підхопив його Беда. Він заявив, що перед упадком чоловіка зьвірі були нешкідливі, але набрали ся отрути і злости через гріх Адама, і сказав: »Таким чином люті і отруйні зьвірі сотворені на пострах чоловікови (бо Господь предвидїв, що він згрішить), у тій цїли, аби тямив, які кари ждуть його на кінцї в пеклї«.

В дванацятім віцї сей погляд увійшов у склад великого твору Петра Льомбарда, **Sententiae,** який був підручником теольогії протягом середнїх вікiв. Було там сказано, що »нїяке сотворінє не моглоб шкодити чоловікови, колиб він був без гріха. Зьвірі стали лютими на те, аби страшити і карати злих, а пробувати і досконалити чесних. Зьвірів сотворив Бог нешкідливими, а лютими стали вони наслїдком людського гріха«.

Із сею теольогічною наукою про зьвірів виступив у сїмнацятім віцї з великою силою Джон Уеслї. Він учив, що перед упадкм Адама »нї один зьвір не був-би посьмів з'їсти або, як пише, скривдити иньшого. Павук був таким невинним, як муха і не чаїв ся на кров«. Не тільки Уеслї, але й знаменитий Др. Адам Клєрк і Др. Річард Уотзен, що мали дуже великий вплив на англїйських прихильників церковної реформи, а навіть першорядних мислителїв в офіціяльній церкві, придержували ся кріпко сього погляду. Оттим- то не швидче поконала наука теольогію на тім полї, поки аж у наших часах не викрила ґеольогія останків множества хижих зьвірів, що мали у своїх черевах напів перетравлені останки иньших зьвірів, і перестали були істнувати на довгі віки перед тим, заки появив ся чоловік на сьвітї.

Інтересний зразок тої науки маємо в віруваню, до якого дійшли ріжні давні коментатори на підставі проклятя вужа в книзї Битія — віруваню справдї зовсїм природнім, коли зважити, що походить воно очевидно від тих, що списували повість про сотворенє, захованy у першій книзї нашого сьвятого письма. Вірено власне, що поки Всемогучий не прокляв вужа-поку-

сника, всї вужі держались просто, як чоловік, ходили і говорили.

Се віруване удержувало ся цїлими віками »як сьвятий артитул віри«, поки Уотзен, найплїднїйший письменник евангелицької реформації у вісїмнацятім столїтю і офіціяльний теольоґ евангелицької партії, не заявив: »Нема найменшої причини вірити, що сей зьвір мав якусь подобу вужа, заки наступила його персміна; із того, що здеґрадовано його на полоза і велено повзати на череві, виходить навпаки, що наступила пов на затрата і переміна йоґо первісної форми«. І се також був до зрілий плід теольоґічної методи, якою послугували ся найдуж ші мислителї в церкві близько двох тисяч років. Але прийшов конець і на той »сьвятий артикул«, коли ґеольоґи відкрили богато копальних останків полозів, які жили довго перед появленєм чоловіка на землї.

Прикрі питаня виринули также між теольоґами дотично зьвірів зачислених до кляси »зайвих«. Спеціяльного клопоту причинило було се питанє сьв. Авґустинови. Він каже: »Признаю ся, що не знаю, на що сотворені миши і жаби або комахи і хроби,.. Кождий зьвір пожиточний, або шкідливий, або непотрібний. Шкідні зьвірі або карають нас, або виробляють, або страшать, щоб ми не привязували ся до сього житя і не любили сього житя і не любили його«. Дотично »зайвих« зьвірів каже, що »хоча вони для нас непридатні, але всеж таки вони служать до виповненя і викінченя цїлого пляну сьвіта«. Хоча Лютер не в однім пішов за сьв. Авґустином, але не згодив ся з ним що до сеї точки. Для нього муха була не тілько »зайвою«; вона була шкідною, зісланою чортом, щоб перебивати йому в читаню.

Богато нишпореня у сьв. письмі, чимало предовгих теольоґічних трактатів коштувала ріжниця між сотворенєм чоловіка і иньших животин.

Теольоґи від сьв. Василія і сьв. Авґустина до сьв. Томи з Аквіну і Босюе, від Лютра до Веслї клали великий натиск на радікальну ріжницю, зазначену в книзї Битія тим, що Господь сотворив чоловіка »на свій власний образ«. Яке значінє мав сей вислов ,видко в сьвітлї пізнїйшого реченя в Біблії, що Адам

»сплодив Сифа в своїй власній подобі, по свойому образу«. Су проти того і добре-звісних текстів, які вийшли із давнійших лє ґанд про сотворенє в гебрайське сьвяте письмо, пішла широко віра, що чоловіка вилїпили безпосередно і уформували спеціяльно руки Сотворителя, а зьвірів загалом сотворив цїлими громадами божий голос із землї і моря.

Природно виринуло тако жпитанє про ріжницю родів між зьвірятами. Більшість теольоґів уявляла собі згідно, що всї зьвірі, так як вони були сотворені на початку, поназивані Адамом, заховані в Ноєвім ковчезї, удержали ся потім на все в тих самих ґатунках Се віруванє виросло в доґму. Подібно як иньші церковні доґми, католицькі і протестантські, і ся доґма має свій початок радше в поганській фільозофії, як у писанях хри стіянських. Більший тут мали вплив Плятон і Арістотель, як Мойсей і сьв. Павло. Але над тим нїхто не думав: треба було щораз більше вірити, що всї ріжниці ґатунків були виразно зазначені Сотворителем »від початку« і що від тої хвилї під сим оглядом нїяка зміна не зайшла анї не могла зайти.

В ряди-годи виринали трудности в міру як поступала зоольоґія і показувало ся, що число ґатунків безнастанно зростає. Одначе протягом середнїх віків а навіть ще довгий час по реформації давали собі люди раду з тими суперечностями, при писуючи щораз то більші і більші розміри Ноєвому ковчегови та спеціяльно підносячи, що зайшла людська помилка що до його розміру.[1])

Однак нема дива, що зарівно між богословами як і між сьвітськими людьми виробило ся чисто людське бажанє вийти поза отсї спеціяльні питаня в історії живого сьвіта — жадоба пізнати, чим єсть у дїйсности те сотворінє. До сильного розбудженя цїкавости в тім напрямі причинили ся популярні леґенди, байки та описи подорожних, хоч як вони були недокладні.

---

1) Погляди св. Авґустина див. його De Genesi та De Trinitate; Беди Hexaemeron у Міня т. XCI, ст. 21, 36—38, 42, та De sex dierum creatione у Міня т. XCIII, ст. 215 Петра Льомбарда міркуваня про шкідливих зьвірів у його Sententiae, кн. II. дістіхи 3. 15 (Мінь т. XCIII. ст. 682). Лютерів погляд на мухи в його Tischgesprache і славний вислов: Odi muscas, quia sunt imagines diaboli et haereticorum. Про вплив Плятона та Арістотеля на вироблене християнських поглядів про незмінність зьвірячих родів див. Sachs, Geschicte der Botanik, Muenchen 1875, ст. 107, 113.

Три віки перед христіянською ерою перший лїпший крок на дорозї до заспокоєня сеї цїкавости зробив Арістотель і поклав основи до студій над природою, які й доси лишили ся одним із найбільших здобутків в історії раси.

Однак той настрій, який ми бачимо в давній церкві, що супроти недалекого кінця сьвіта всї досліди над природою не мають вартости, — гадка, яку бачимо зазначену так виразно в Новому завітї, і яку голосили з таким запалом Ляктанцій і сьв. Авґустин, — здержала людські змаганя в тім напрямі на чимало віків. Але красші змаганя в людстві відзивали ся далї постійно. Треба знати, що немалий вплив у тім напрямі мало само гебрайське сьвяте письмо. Без огляду на те, що міг казати про марність наук природних Ляктанцій або сьв. Авґустин, великі вислови Псальмів про красу і чуда сьвіта, повні горячого чутя і найправдивійшої поезії ублагороднювали студії навіть тих, що геть випереджували ті вислови про природу своєю льоґікою.

Розуміє ся, що зарівно в давній церкві, як і протягом середніх віків усї студії того рода мали форму теольоґічну. Коли не служили для ілюстрації Біблії або моральної науки, видавали ся безцїльними. Надто бистре підглядане таїн природи уходило за річ небезпечну так само для тїла як і для душі. Похвальними були такі студії тілько для виказаня слави божої і божих цїлий у сьвітї. Великий твір Арістотеля пішов був у кут. Давні христіянські мислителї мало звертали на нього уваги, але й ся дрібка уваги була присьвячена перекручуваню цїлого його духа і методи. Намість сего твору розвили ся фізіольоґи та Зьвіринцї (Bestiarii), де вискази сьвятого письма, леґенди про сьвятих помішані з фантастичними помислами, побожними намірами і дитячою простодушностію. На місце досліду виступив авторітет — і то авторітет сьвятого письма в розуміню таких творів, як Physiologus і Bestiarius, що були головним жерелом поглядів на чужий сьвіт вище тисячі лїт.

Що правда, верховоди церкви побоювали ся нераз навіть такого мізерного підгляданя природи, як повисші твори, і в пятому віцї синод під проводом папи Ґелязія висказав догану Physiologus-ови. Але заінтересоване природою було сильнїйше:

великий твір про сотворенє сьв. Василія брав з Фізіольоґа цїн ні ілюстрації до сьв. Письма, а один із найсуворіщих давнїх пап, Григорій Великий, дав їм навіть посередню санкцію.

Такий був розвій церковної науки про сотворенє і божі цїли в природї, від четвертого віку до девятнайдятого — від сьв. Василія до сьв. Ізідора із Севілї, від Ізідора до Вінкентія з Бове, від Вінкентія до аркідіякона Палєя і Трактатів із Бріджуотера.

Як впрочім усе иньше в середнїх віках, розвивало сю науку чисто теольоґічними методами. Сї природознавцї не дбали про чуда, які могли-б були пізнати через санкціоноване найвизначнїйших зьвірів, тілько старали ся осьвітити природу хитрим накручуванєм текстів сьв. письма, нишпоренєм по житіях сьвятих і частим уживанєм метафізики. Оттим-то навіть такий самостійний мислитель, як Ізідор із Севілї дорожив оповіданями однорогів і драконів, про які згадує сьвяте письмо і байками про Фенїксів у сьвітських писанях. Звідси пішли такі здобутки науки, як повірка, що базілїск забиває драконів своїм духом, а людий зором, що лев, коли його гонити, замітає слїди за собою кінцем хвоста, що пелїкан живить свої писклята власною кровю, що гадюка виймає з писка отруту перед питєм, що селямандра гасить огонь, що гієна може розмовляти з пастухами, що деякі роди птахів виводять ся з плодів якогось дерева, коли вони впадуть у воду, і богато иньшої »науки« такої самої вартости.

Яким способом приспособлювано науку до сьв. письма, дає примір **Фізіольоґ** у поясненю тої глави Йова, де бесїда про льва, що гине без добичі. З проби пояснити незвичайне гебрайське слово в текстї, виросла інтересна помилка у формі цїлого оповіданя про льва-мурашку, що буцїм-то має бути тим львом, про якого згадує Йов. Сказано там ось як: »Що до льва-мурашки, то його батько мав тїло льва, а мати мурашки; батько жив мясом, а мати зїлєм; із сих двох зродив ся лев-мурашка, зложений з обоїх і по части подібний як до одного, так до другого, бо його перед подобає на льва, а зад на мурашку. Таким чином не годен він їсти ні мяса, як батько, ні зїля, як мати, і гине з голоду«.

Тріюмф сеї теольоґічної методи маємо в великому творі анґлїйського монаха закону Францісканів, Бартоломея, з полови ни тринацятого віку, п. з, **The Properties of things.** Теольоґічна метода на услугах науки залежить головно в тім, що приймає ся слїпо перекази і дорабляє ся до них аргументи. Майстром у тім напрямі показав ся Бартоломей. Первісна його ціль була пе редовсїм пояснити натяки сьв. письма на природу, але згодом він льоґічно пускає ся на огляд цїлого сьвіта. Говорячи про »скоропію« згадану в сьв. письмі він каже: »Вона сушить і палить листє, коли його доторкаєть ся, а їдь має таку страшну, що забиває і нищить усе, до чого наблизить ся необережно; але перемагає її ласиця, бо вкушенє ласиці приносить смерть скоропії. Все-ж таки вкушенє скоропії убиває ласицю, коли ласиця не попоїсть вперед рути. І хоча на їдь скоропії нема ратун ку, поки вона жива, то вся її злість пропадає, коли її спалити на попіл. Попіл із неї має бути придатний в Альхемії, а власне при перемінї і перетворюваню металїв«.

Бартоломей учить нас также про зьвірів Єгипту і каже: »Коли крокодиль надибає чоловіка на березї води, забиває його, а потім поплакавши проковтує«.

Розуміє ся, що сей почтивий Францїсканець присьвячує чимало концептів »змиям«, про які бесїда в сьв. письмі. Він каже: Змий найбільший із усїх вужів і часто вилазить із своєї нори і підіймає ся в повітрє, яке заворушує ся від нього, а навіть море бурить ся проти його отрути, а він має гриву і вертить язиком, зуби має нїби пила, і має силу не тілько в зубах, але і в хвостї, і сїє смуток своїми зубами і жалом. Що надибає, забиває. Часто чотири або пять їх поспліта-ють ся хвостами, попідіймають голови і пливуть морем за добрим жиром. Між слоном і змиєм вічна боротьба, бо змий душить слоня своїм хвостом, а слонь перевертає змия своїм носом. Причина задля якої змий бажає його крови, така, що вона холодна і змий хоче нею прохолодити себе. Єронїм каже, що змий, то зьвір невгасимої спраги, до тої міри, що роззявлює рот проти вітру, аби таким чином загасити огонь своєї жадоби. Для того коли побачить кораблї на великому вітрі, жене

проти вітрил, аби зачерпнути студеного вітру, і перевертає їх таким чином«.

Ті погляди монаха Бартоломея розширили ся далеко і закорінили ся глибоко в простім народї. Його книжку переложено на найголовнїйші европейські мови, вона належала до найпочитнїйших протягом віків наївної віри. На тім становищі вона вдержалась близько триста лїт, не втратила своєї популярности навіть після винайденя друкарської штуки, і вийшла не менше як десятьма виданями в мові латинській, чотирма у французькій, в кількох перерібках голяндських, еспанських і англїйських. Особливо придавала ся вона проповідникам для пояснюваня людям божої волї. Авторітет її зломано аж тодї, коли великі подорожі заступили теольоґічне міркуване певними фактами. Така сама наука процвітала в Бестіяріях, загально уживаних спеціяльно на проповідницях, для збудованя вірних. У всїх сих творах, як зарівно у книжцї, написаній з початком тринацятого віку священиком Вілємом із Нормандії, подибуємо ось-який уступ, винятий із **Фізіольоґа:** »Львиця родить левеня, що три днї лишаєть ся неживим. Тодї приходить лев, дихне на нього і приводить його до житя... Таким-то способом і Ісус Христос три дни був без житя, поки Бог-Отець не воскресив його до слави«.

Сею наукою послугували ся безнастанно для побожних цїлий, особливо проповідники-монахи. Фенїкс, що встає із попелу, має доказувати воскресенє; що деякі малпи не мають хвостів, се доказ, що Сатанї вкорочено слави; ласиця, що перебігає безнастанно з місця на місце, має бути »типом чоловіка, що забув слова Господнї і не може знайти спокою«.

Моральні трактати тодїшнїх часів писано дуже часто в формі книг про історію природи, аби тим красше визискати природничі науки до релїґійних цїлий. І так із книжки Домінїканця Томи із Кантімпре **(Cantimpre)** про Пчоли довідуємо ся, що »оси переслїдують пчіл і ведуть із ними війну з уродженої ненависти«; і оси ті, каже він, то тип демонів, замешкують повітрє та нападають і мучать людий блискавицями і громами — після чого заповняє він цїлу главу анекдотами про таку борбу демонів з людьми. Подібним способом його товариш домінї-

канець, інквізитор Нідер у своїм Муравлиску вчить, що етіопські муравлї уоружені рогами і ростом подібні до пса, то власне символ напасних єретиків, як Віклєф і Гусити, що брешуть і нападають на правду; а індійські муравлї, що випорпують ногами золото із піску і громадять його на купу, хоча не мають із нього пожитку, се символи безужиточних заходів, якими єретики викопують золото із сьвятого письма і громадять його в своїх книгах без цїли.

Той побожний дух не тілько панував у науцї: він розвив ся і в штуцї, а особливо в катедральних костелах. В ринвах на дощівку при дахах, у чудовищах поприлїплюваних до веж або позастромлюваних на вершках, у змиях, що повзуть попід склепіня або причаїли ся в купах листя, в апокалїптичних зьвірах різьблених на поручах ровів, мальованих на вікнах, тканих у коврах, вплетених, у заголовні букви і наголовки ілюстрованих Псалтирів і Служебників ті чуда сотворіня мали всюди висказувати моральну науку з »Фізіольога« або »Бестіяріїв« або з »Примірів«[1]).

Подекуди між людьми незалежними від церковних властий подибуємо і красші твори. В дванацятім віці Абд Алятіф поробив досліди над природною історією Єгипту, в яких знати щирі наукові змаганя, і цїсар Фридрих II. пробував розповсюднити пліднїйші досліди над природою; однак першого з них боялися люди як бісурмена, а другого як безбожника. Більше з духом тих часів годились писаня священика Джіральда Камбрейського, який у книжцї про топографію Ірляндії звертає чимало уваги на зьвірів того острова і трохи не в кождім дошукуєть ся відповідної моральної науки. Каже на примір, що в Ірляндії »живуть орли так довго, що майже йдуть навзаводи з самою вічностю; так само і сьвяті вирікши ся давного чоловіка і обновивши ся пожинають благодатні овочі вічного житя«. Деінде каже: »Орли лїтають так високо, що обсмалюють собі

---

1) Про Фізіологи, Бестіярії і т. п. див. Berger de Xivrey, Traditions teratologiques, а також Bestiaire de Guillanme da Normandie, вид. д. Hippean, Caen 1852; едякі середньовічні „приклади" див. Lumen Naturae, а також Hoefer, Histoire de Zoologie; Rambaud, Histoire de Civilisation francaise, Paris 1885, т. I, ст. 368, 369: Carus, Geschichte der ca. Про Бартоломея крім його книжки див. Robert Steele, Medieval Lore, London 1893, ст. 118—138.

крила до сонця; так само падуть і тії, що намагають ся дошука ти ся глибоких і закритих небесних тайн у сьвятім Письмі поза дозволену границю, неначеб обсмалили собі крила тої надто сьмілої уяви, яка їх пхає«.

У одного із великих людий дальшого віку знати проблиск здорового критицизму: Альберт Великий у своїм творі про звірів відступає від широко розповсюдженого погляду, що деякі птахи родять ся з дерев і живуть їх соками, і також від науки, що деякі повстають у морі із надгнилого дерева.

Однак треба було не одного покліня, заки ті сумніви могли зробити своє, і між ілюстраціями у веденю Мандевіля, напечатанім перед самою реформацією, подибуємо не тілько докладні описи, але й малюнки птахів та звірів, зроджених з овочів дерев[1]).

Таким чином послугував ся дехто природничими науками для набожних цїлий ще й по реформації. Часто послугував ся нимі й Лютер, а його примір був вродатним для його наступників. В 1612 р. Вольфґанґ Франц, професор теольогії на Лютровім університеті, дав сьвітови свою сьвященну історію звірів, що діждала ся чимало видань. Була в нїй дуже помислова клясифікація з описом »природних драконів, що мають у кождій щоцї по три ряди зубів і з набожним додатком, що »головний дракон, се діявол«.

Під конець того самого віку отець Атаназій Кірхер, великий єзуїтський професор у Римі, відкидає напрям скептичний, кладе натиск на правовірні погляди і між звірями, що входять до Ноєвого ковчега, представляє сірени і ґрифи.

Все-ж таки навіть між теольоґами можна завважити подекуди скептичні погляди на природничі науки. На початку того самого сїмнацятого віку Евген Рожер видав свої Подорожі по Палєстинї. Дотично висловів сьвятого письма він держить ся здорового правовіря: його твір заосмотрений на початку картою, в якій між иньшими важними місцями, згадуваними в бібліїйній історії, показано також місце, де Самсон побив тисячу

1(Погляди Альберта Великого дивн De Animalibus, lib. XXIII.; ілюстрації до Мандевіля дивн штрасбурське фиданє; мітн про птахів зроджених із дерева дивн Max Mueller, Lectures the Science of Languages, II відч. XII.

Філїстимлян ослячою щокою, печера, де мешкав Адам з Евою по прогнаню з раю, місце, де промовив осел до Валаама, де Яков боров ся з ангелом, похилий беріг, по якім свині, опановані чортами, збігали в море, положене стовпа соли, що був колись Лотовою жінкою, місце на морі, де Йону проковтнув кит, і докладно те саме місце, де сьв. Петро зловив сто пятьдесять три риби.

Дотично природних наук він описує і застановляє ся з великою теольоґічною бистроумністю над василиском. Він каже, що сей звір має коло півтора стопи завдовжки, подабає на крокодиля і забиває чоловіка одним поглядом. Той, котрого він бачив, був на щастє для нього мертвий, бо — каже — за часів папи Льва ІV. появив ся був такий звір у Римі і забив богато людий від одного погляду; але папа знищив його молитвою і знаком хреста. Від нього довідуємо ся, що Провидїнє, аби в своїй мудрости і ласці охоронити чоловіка, справило, що на ту потвору треба зверещати два або три рази, коли виходить із своєї печери; мудрість Сотворителя показує ся также в тім, що потвора мусить глянути жертві просто в очи, з певного означеного віддаленя, аби її погляд міг прошибнути мозок жертви і добути ся до серця. З його представленя виходить також, що за справою тої самої божої ласки убиває василиска піянє когута.

Але навіть у того добродушного і легковірного місіонаря бачимо вплив Бекона і зароди експериментальної науки; він чувши богато байок про салямандри, роздобув одну, поклав її живцем у огонь і запевнює, що леґенда, буцїм-би то салямандра була в силї жити в огнї, неправдива. Він робив також досьвіди з хамелєоном і пересьвідчив ся, що байки оповідані про нього треба приймати з великими застереженями; хоч отже вирікає ся він свого розуму, коли бесїда про вискази сьв. Письма, то все-ж таки в иньших річах послугує ся своїм умом і то способом доволї новочасним.

В другій половинї того самого віку Готінґер у своїй Theological Examination of the History of Creation зриває з вірою в ленїкса; однак його спектицизм держить ся старанно границь назначених сьв. Письмом. Він визнає свої сумнїви по перше в

тім, »що Бог сотворив звірів по парі, а фенїкса представляють як сотворінє одиноке, без подруги; по друге »що Ной, коли вступив у ковчег, брав по семеро звірів, а тимчасом на сьвітї не було нїколи стілько оказів фенїкса-, а по третє, що нїхто ще не відважив ся сказати, що він бачив сю птицю; по четверте, бо ті, що твердять, буцїм фенїкс істнує, не годять ся між собою«.

По таких нападах на салямандру і фенїкса нема дива, коли від кінець віку зустрічаємо сумнїви дотично василиска: визначний проф. Кірхмаєр на унїверситетї у Вітенберзї зачисляє фенїкса і василиска між бабські байки. Дотично фенїкса заперечує його істнованє не тілько для того, що Ной не брав такої пти ції до ковчега, але також, як замічає рішучо, для того, що »птиції виводять ся з яєць, а не з попелу«. Однак не може покинути однорога, анї навіть не хоче признати, що одноріг і носоріг, то все одно. Він покликує ся на Йова і Марка Польо для доказу, що той звір істнує в такім видї, в якім його уявляють собі звичайно, і каже: »хто не бояв-би ся заперечити істнованє однорога коли навіть сьв. Письмо згадує про нього з виразним признанєм«. Дотично иньших великих звірів згадуваних у сьв. Письмі він показує себе раціоналїстом до того степеня, що признає бегемота слоном, а в лєвіятанї бачить кита.

Але ті зародки плодотворного скептицизму ростуть; незабаром, як побачимо, Донгауер іде крок далї і признаючи ся до того, що не вірить навіть у однорога, доказує, що се був простий носоріг і нїщо більше. Все-ж таки головний напрям усе ще мав строго теольоґічний характер. В 1712 Самуіл Бочерт видав свій великий твір у сьв. Письмі. Аби дати понятє про настрій того твору, подаємо тільки заголовки глав про коня: Глава VI. Про гебрайську назву коня. Гл. VII. Про барви шерсти коний в кн. Захарії. Гл. VIII. Про конї в книзї Йова. Гл. IX. Про конї Соломона і про тексти, де письменники хвалять прикмети коний. Гл. X. Про посьвячені конї Сонця.

Між иньшими заголовками глав стрічаємо ось які: про Валаамого осла; про тисячу Філїстимлян побитих Самсоном при помочи ослячої щоки; про золоті телята Араона й Єровоама; про блеянє, молоко, вовну, внїшні і внутрішні части вівцї, які згадує ся в сьв. Письмі; про цїкаві річи сказані в сьв. Письмі

про львін; про голуба Ноєвого і про голуба, що появив ся при Ісусовім хрещеню. В тій книжці були помішані ріжні річи, а переважно погляди взяті із сьв. Письма з фактами і міркуваннями взятими із дослїдів природознавців. Всї вони мають одначе теольогічний підклад.

І так то близько дві тисячі лїт ішли теольогічні дослїди над природою, поки в половинї шіснацятого віку не почали показувати ся деякі многонадїйні початки відмінної методи, — методи дослїдів природи дорогою науковою, методи, що шукає не правдоподібностий, але фактів. В тих часах стояв в Англії у чільнім ряді Едвард Уоттен, а на континентї Конрад Геснер, ведучи широкі дослїди, старанно списувані і вміло клясифіковані. Сей красший спосіб дослїджуваня довів незадовго до утвореня товариств, які поклали собі метою такі дослїди. В 1560 р. засновано академію для дослїдів природи в Неаполї, однак настрашені теольоги здавили ї, і близько сто лїт іще не прийшло до нїякої злуки змагань у сїм напрямі, аж у 1645 р. почали ся в Льондонї сходини, з яких утворила ся пізнїйше The Royal Society. Згодом станула Академія наук у Франції і Accademia del Cimento в Італії. За ними і пішли иньші по ріжних частях сьвіта і зачав ся новий, великий рух.

Теольоги швидко пізнали в тім русї небезпеку. В Італії підкуплено князя Леопольда де Медічі, протектора фльорентійської Академії, кардинальським капелюхом, аби дав тому спокій, і подібний настрій знати там від Урбана VIII. до Пія IX. Часто вмішував ся в сю справу клир у Франції, а найголовнїйшим приміром того було упокоренє Бюфона за проголошенє простої наукової правди. Не менше неприхильно відносив ся з першу до The Royal Society в Англії і протестантизм, а великий Др. Саут називав у своїх проповідях се товариство безбожним.

На щастє одна обставина не допускала до отвертої війни між теольогією і наукою: дослїдники покинули переважно, що правда, середньовічну, таку дорогу церкві методу, але в голов них зарисах задержали ідею безпосередного сотвореня і пляну в цїлій природї — пляну, який має на цїли головно користь, науку, утїху і забаву чоловіка.

І в тім пункті прийшло до угоди між суперечними собі впрочім змаганями теольогії і науки. Наука, хоч подекуди визволена із давніх пут, стала служкою теольогії, пояснюючи погляди про плян сотворіня і то все з очевидноою пошаною для калдейських і иньших давніх мітів і леґенд, які містять ся у гебрайськім сьв. Письмі.

Коло половини сімнацятого віку діждала ся наукова метода великої побіди над методою теольогічною. В тім часі Франческо Реді оповістив здобутки своїх дослідів над доктріною про спонтанічне творене. Цілими віками вірено загально, що вода, бруди і стерво має від Господа дану силу плодити хроби, насікомі і множество менших животин. Доктріна отся була особливо на руку сьв. Авґустина і иншим отцям, бо звільняла Всемогучого від твореня, Адама від називаня, а Ноя від прогодовуваня в ковчезі разом з иньшими також тих незліченних нікчемних насікомців. Але Реді поклав кінець тій злуді. Дослідами, яким годі було щось закинути, доказав, що кожда із сих животин виходить з яйця, отже в простій лінії від животини сотвореної, названої і захованої »споконвіку«.

Подібні річи доконувались в Анґлії, однак усе ще в тіснійших теольогічних рамах. В тім же сімнацятім віці вийшла дуже славна і популярна анґлійська книжка, написана натуралістом Джоном Реєм, членом інституту The Royal Society, що видав чи мало творів про ростини, риби і птиці. Та найпочитнійшою була його книжка під заг.: The Wisdom of God manifested in the Works of Creation. (Мудрість Бога, уявлена в його творах). Між роками 1691 і 1827 діждала ся вона майже двацятьох видань. Рей доказував доброту і мудрість Господа тим, що звірі приспособлені не тілько до ужитку чоловіка, але й до свого власного житя і окруженя.

В перших роках вісімнацятого віку Др. Неемія Грю, член інституту The Royal Society, видав свою Cosmologia Sacra, збиваючи противні сьв. Письму погляди доказами пляну в сотворіню. Застановляючи ся над »цілями Провидіня« він каже що »журавель, якого мясо тверде, несе тілько двоє яєць на рік, а тим часом бажант і куропатва, які мають знамените мясо, несуть і висиджують по пятнацять або двацять«. Вказує далі на

факт, що ті роди, які несуть ся мало, висиджують зате частїйше, як приміром сломка і кавка (галка). Він зовсїм зриває з поглядом, що шкідні річи в природї походять із гріху, і показує, що вони также мають свої користи; що хоча кропива парить, то всеж таки дає знамените лїкарство для дїтий і для худоби; що хоча тернина коле, то за те тим лїпший з неї пліт; що хоч може коли вколе господаря, то за те калїчить злодїя. Ласицї, канї і иньші шкідні звірі вчуть нас обережности; будяки і кертицї вчуть бути добрими мужами; воши спонукують до чистоти тїла, павуки до чистоти в домах, молї в одежі. Той крайне оптимістичний погляд, діждавшись тріюмфу над доктріною, що шкідливі звірі і ростини наслїдки гріху, доктриною удержуваною з таким упором від сьв. Авґустина до Веслї, був розвитий протягом того віку в благороднїйшу форму ріжними мислителями, а особлив архідіяконом Пелї, якого Natural Theology мала могутнїй вплив аж до наших часів. Ті самі змаганя проявились в иньших краях, хоч ріжні фільософи виказували хибність головного аргументу, а Ґете підняв його на сьміх у знанім епіґрамі про божу запопадливість, яка сотворила коркове дерево, аби люди мали з чого робити корки до шампана.

Перед самою половиною девятнацятого віку головні змаганя знайшли своє довершенє в Bridgewater Treatises. У виконаню запасу осьмого з ряду ґрафа Бріджуотера записав президент інституту The Royal Society конкурс на вісїм нагород по 24.000 корон за написанє і виданє розвідки про »силу, мудрість і доброту Бога, яка проявляєть ся в природї«, найвизначнїйші розвідки про орґанїчну природу були: **Томи Чамерса** The adaptation of External Nature to the Moral and Intellectual Condition of Man; Карла Беля The Hand as evincing Design; Роджета Animal and vegetable Physiology with reference to Natural Theology, і Кирбі The Habits and Sustincts of Animals with reference to Natural Theology.

Вийшли крім того нариси Вевеля, Боклянда, Ніда і Праута. Праця ся не пішла на марне. Знати в нїй було поступ в порівнаню зі всїм, що вийшло до того часу, зарівно під оглядом матеріялу, методи духа. Згадуючи се тепер, бачимо, що хоч зараджено тим ледви найпекучійшій потребі, то всеж таки ті тво-

ри причинили ся чимало до розширеня і угрунтованя правди. Варто згадати тут замітку Дарміна про животворний вплив хибних теорій в порівнаню з убійчими наслїдками хибних обсервацій; хибні обсервації збивають людий з путя, хибні теорії побуджують людий до правдивих теорій.

Змаганя підняті в такім благороднім намірі не заслугують певне на глум, на який за наших часів пробовано їх часом піддїймати. Цїкаво справдї, що одна із найнїкчемнїйших напастий появила ся саме з боку одного з найревнїйших оборонців правовірности. Такий визначний заступник віри, як о. проф. Цеклєр висловлює ся про теорію пляновости й її подвижників ось-як: в їх понятю земля подабає на великий та дешевий базар і людову кухню, а Бог на популярного професора раціоналїста. Вискази того рода дуже несправедливо осуджують таких людий, як Бутлєр, Пелї і Чамерс, хочби сьвітогляд теперішнїх мислителїв випередив їх не знати як далеко[1]). Але хоч коло як благородного дїла заходили ся ті люди, то всеж таки показувало ся що раз виразнїйше, що вони будують на хитких підставах.

Давно, ще в сїмнацятім віцї, бистрі теольоґи почали добачувати такі поважні трудности, яких перед тим нїхто не подибав іще. Видко було що раз виразнїйше, що число ріжних родів було значно більше, як люди до того часу думали. Що раз і що раз виразнїйше виринала давна трудність уявити собі, що Господь сотворив кождий із сих незлїчених родів своєю всемогутньою рукою, приводив кожде із них перед Адама, аби його назвав, та що кожде з них по парі або по сїм штук було в ковчезї. Однак сполучені із сим трудности були нїчим у порівнаню з питанєм, як се звірі розповсюднились по сьвітї. Вже в перших часах розвою церкви се питанє будило поважні сумнїви, найпаче-ж у могутнім умі сьв. Авґустина. В своїй De Civitate Dei застановляє ся він над сим питанєм ось-як: »Але заходить питанє дотично тих усїх родів звірів, яких чоловік не освоїв, які

---

1) Незвичайно цїнну і інтересну студію про повстанє насїкомих із стерва диви Osten - Sacken, On the Oxen-born Bees of the Anciento, Heidelberg, 1894. Див. також Lange, Geschichte des Materialisches. Куплєт Ґетого звучить:
„Welche Verehrung verdient der Weltenerschoepfer, der gnadig,
Als er den Korbaum erschuf, gleich die Stopfel erfand."

не вийшли із землї, як вовки і иньші звірі того рода... Як вони могли дістати ся до островів по потопі, що знищив усї сотворіня не заховані в ковчезї? Правда, можна припустити, що деякі могли доплисти до близших островів, але деякі острови лежать так далеко від країв континентальних, що видає ся неможливим, аби який звір міг доплисти до них. Віримо, що деякі звірі міг зловити чоловік і завезти їх до тих островів, на яких задумав поселити ся, аби потім мав утїху з ловів; але й сего годї заперечити, що перенесене могло стати ся за справою ангелів, яким Господь приказав або позволив се зробити«.

Однак тепер трудність ся виросла до розмірів, про які нїколи й не снило ся сьв. Авґустинови. Причинили ся до того най більше породожі Колюмба, Васко де Ґами, Магеляна, Америґа Веспучі і иньших мореплавців з часу відкриваня земель. Ще більші трудности вийшли, коли пізнано великі острови океанів полудневих. Кождий мореплавець привозив до дому вісти про нові роди звірів і раси людий, що живуть по тих частях сьвіта, про які теольоґи, опираючи ся на вислові сьв. Павла, бу цїм евангелїє дійшло до всїх країв, заявили, що там людий бути не може. Врештї й теольоґічній уяві не так легко було зрозуміти, як ангели на приказ Бога могли порозносити звірів по цїлім сьвітї, пустити метатеріюм у полудневій Америцї, археоп терікса в Европі, орніторінха в Австралії, а опоссума у північній Америцї.

Перший звернув увагу на сю нову трудність визначний єзуїтський місіонар Йосиф Акоста. В своїй природничій і моральній Історії Індії, виданій в 1590 р., показав ся він чесним і ясним. Хоча в більшій части залежний від поглядів сьв. Письма, то всеж таки вспів він виломатись не з під одного. Богато клопоту спричинило йому розповсюднене звірів. Виказавши безпідставність иньших ґіпотез сьв. Авґустина він сьміло каже: »Хто годен уявити собі, що людям хотїлось би возити лиси аж до Перу, особливо той рід, що називає ся »acias«, найплюґавійший зі всїх, які я бачив? Так само хто скаже, що люди перевозили тигрів і львів? Справдї на саму гадку про се сьміх бере. Аджеж досить було, коли люди нераз ґнані проти своєї волї бурею в далеку і незнану дорогу, вспіли своє власне житє у-

ратувати, не згадуючи вже про заходи сполучені з перевозом вовків і лисів, з їх годованєм у дорозї«.

Під впливом сеї назви фактів видав у 1667 р. Авраам Милїюс у Женеві свою книжку »Про початок звірів і мандрівку народів«. І в тій книзї, так само як у Акости, видко, як відкритє Америки захитало і підкопало загально принятий сьвітогляд. Книжка вийшла зі спеціяльною апробатою Зальцбурського епископа, і знаходимо у нїй уже натяк на те, що розвязку цїлого питаня можна знайти в текстї сьв. Письма: »Нехай земля по своїому плодить животини«. Далї каже Милїюс, що давні фільософи годять ся з Мойсеєм і що »земля, вода, а особливо тепло сонця і животворного неба разом із намулом і гнилю, яка видко привязана до землї всюди, може причиняватн ся до плодженя риб, земних звірів і птахів«. — З другого боку хто думає, що чоловік може мати той сам початок, що звірі, для того він не має милосердя. Однак Милїюс застановляє ся передовсїм над розповсюдненєм звірів. Богато гризоти причинюють йому численні роди знайдені в Америцї і на далеких островах океана, — роди зовсїм не знані на иньших континентах, — а очевидно найбільше клопоту причиняє йому обставина, що ті роди, розповсюджені в тих дуже далеких частях землї, не живуть у сусїдстві гори Арарату. Він признає ся до того, що найтруднїйша часть цїлого проблєму, се пояснене розповсюдженя звірів. Коли припустити, що птахи могли перелїтати до Америки, а риби доплисти, питає ся: »А щож зі звірями, котрі не пливуть і не лїтають?« Але навіть дотично птахів він запитує: »Невже-ж нема без кінця таких крилатих сотворінь, які лїтають так помалу і тяжко, і так боять ся води, що не відважили ся би перелетїти навіть через ширшу ріку?« Дотично риб каже: »Вони дуже нерадо покидають родинні води« і згадує про деякі недавно описані американські і східноіндійські риби, зовсїм не звісні на иньшіх континентах, яких істнованє не можна вияснити нїякою теорією природного розповсюдненя.

Дотично гадки, що земні звірі могли розповсюднитись по землї за посередництвом чоловіка, для його пожитку і приємности, питає: »Хто важив би ся забрати на свій корабель рідкі роди львів, медведів, тигрів та иньших лютих і хижих со-

творінь? Хто зважив-би ся їхати з ними? Хто бажав-би розводити кольонії таких звірів у нових, принадних краях?« Він приходить до висновка, що ростини і звірі виводять ся на тій земли, де їх подибуємо. Погляд сей підпирає він цитатами уступів із двох повістий у книзі Битія, з яких виходило-би, що земля і вода мають якусь плодючу силу.

Ще труднійші часи для теольоґічних поглядів настали у вісімнацятім віці. Для порішеня сего питаня висказав визначний Бенедиктинець Дон Кальмет у своїому »Коментарі« погляд, що всї відміни доного роду творили первісно лиш одну відміну, і на тій підставі пояснює, як усї звірі змістили ся в ковчезї. Наука ся, хоч яка небезпечна для правовірного сьвітогляду і виходила на поважний розкол від основної науки церкви, держала ся між мислителями, бо в другій половині того віку приходить ся застановити ся над нею навіть Лїннеєви. Що правда, вже був час, аби придумати якусь нову теольоґічну теорію. Сам великий Лїннеї, хоча заявив ся був за відрубністю відмін, завдав смертельний удар старій доктрині. В своїм творі Systema Naturae, виданім у половині вісімнацятого віку, вичислив він чотири тисячі відмін звірячих, а тим самим у всїх мислячих людий зросла до неможливости трудність, аби Адам міг кожду з них назвати і щоб усї було можливим помістити в ковчезї. Але на тім не скінчив ся ще клопіт, бо число ріжних відмін зростало далї швидко, просто незмірно, аж один із сучасних визначних авторітетів у зоольоґії заявив: »На кождий вичислений Лїннієм рід знають теперішні природознавці наймен ше по пятьдесять відмін, а число відмін іще не звісних певно перейде число відмін уже описаних«.

Вже заповідала ся в церкві не аби яка праця, бо треба було сто шістьдесять окремих чудес з боку Сотворителя, аби зробити сто шістьдесять відмін земних шкаралупнїв, знайдених на самім невеличкім острові Мадейрі, а тисяч чотириста окремих чудес, аби витворити такеж число осібних відмін одного звичайного рода шкаралупня.

Що раз то труднійшим ставало питанє ґеоґрафічного роздїлу звірів. Небезпека для теольоґічних поглядів збільшала ся ще в міру того, як ішли відкритя по ріжних частях сьвіта. При

крі питаня насувало істнованє лїнивця в Америцї: яким чином такий лїнивий звір покинув зовсїм околицї Арарату і переселив ся так далеко? Досліди в Австралії і на сусїдних островах погіршили справу ще більше, бо в тих околицях відкрито цїлі царства звірів зовсїм відмінних від тих, що живуть по иньших частях сьвіта. Строгим теольоґам не легко приміром прийшло ся пояснити таке питанє, що кенґуру міг бути в ковчезї, а тепер подибуєть ся тілько в Австралії. Скакун із нього, що правда, не аби який, але якими скоками міг він стрибнути через гори, степи та океани на той далекий континент? Колиж-би приняти за підставу теорію, що в тих часах через широкі простори, якими віддїлена Австралїя від найблизшого континенту, вів мурований гостинець, то для чого льви, тигри, верблюди і каменьопарди не знайшли його або не промостили собі туди дороги?

Оттим-то під конець вісїмнацятого віку з теольоґічної теорії лишило ся термітя. Розумнїйші теольоґи вижидали. Нероз важні не жалували проповідий, якими хотїли викорінити з лукавих серць недовірство; не жалували доносів на »Фальшиво так названу науку«, ні завзятих запевнень, що »Біблія єдино правдива«, під чим розуміло ся, що єдино правдивим має бути те її розуміне, яке вони одержали в традиції.

В половині девятьнацятого віку всї мислителї побачили виразно, що цїла теольоґічна наука про сотворене, хоча її ще всюди для захованя форми проповідано, безнадійно пропаща. Такі впливові люди, як кардинал Віземан у римській церкві, декан Боклянд в анґлїйській і Гуґо Мілєр у шоттляндській намагали ся по геройськи бодай дещо з неї вратувати, однак безуспішно. Отся непохитна тевтонська і анґльосаксонська сумлїнність, найкрасша спадщина, яку середні віки лишили християнству, удержала ся в прастарих заборолах теольоґічної науки, університетах. Не порадила тут ні могутня льоґіка епископа Бутлєра, ні запопадлива діялєктика архідіякона Пелї. Так само, як ряд мислителїв астрономів від Коперника до Нютена повалив давню астрономію, в якій земля була центром, а Всемогущий сидячи понад твердю небесною правив власноручно рухами небесних тїл, так само тепер цїле поколїнє мислите-

лїв біольоґів перевернуло давній погляд, що Творець придуму вав і виробляв усї сотворіня для погодженя потребам і цїлям чоловіка. Вони розвили систему зовсїм иньшого рода і про се буде бесїда далї.

——««o»»——

III. ТЕОЛЬОҐІЧНІ І НАУКОВІ ТЕОРІЇ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ В ЖИВІЙ ПРИРОДІ.

Ми бачили доси, яким чином у людстві виробила ся віра, що весь сьвіт і мешканцї його сотворені від разу в скінченій формі сотворителем у людській подобі і з людськими прикметами, який буквально силою свого слова покликав матерію до істнованя, послугуючи ся при тім своїм горлом і устами, формуючи і укладаючи її своїми руками і пальцями.

Ми бачлии, що сей погляд зайшов до нас із далека; що він жив у культурі халдейсько-вавилонській і єгипетській і мабуть у всїх иньших, найважнїйших із звісних нам цівілїзаціях; що голові риси того погляду перейшли з часом у сьвяті книги Гебраїців, відси в давню христіянську церков, де теольоґи протягом середнїх віків розвили її і удержали аж у новітні часи.

Однак, коли погляд сей розвивав ся протягом тисячів лїт, працею благородних і розважних поколїнь, рівночасно розвивали ся також иньші ґадки, як видавало ся, рівні, старі, що часом із тим поглядом сходились, а часом ставали у суперечність, — ґадки, що всї сотворіня разом чи окремо, се тілько плоди зросту, — ґадки про еволюцію.

Погляд сей у ріжних формах став могутним фактом троха не у всїх більших древнїх теольоґіях і фільософіях. Між усїми народами, що доросли до більшої умової сили, удержувала ся ґадка, що відповідно божому »стань ся« з водяного хаосу утворила ся земля, а море і земля сплодили своїх жильців.

Знати се зовсїм виразно в тих халдейсько-вавилонських, записках, відчитаних недавнїми роками, про які вже була згадка. Бачимо в тих записках водяний хаос, що під божим впливом видає із себе землю і її жильців; зразу звірі морські, а далї земні, — і то розділені на три роди, в загалї ті самі, як вичи-

слені в гебрайських переказах. Протягом ріжних степенів праці халдейський сотворитель називає свій твір »гарним« зовсім так само, як гебрайський сотворитель у наших власних, пізнійших переказах називає його »добрим«.

В обох оповіданях понад цілою вселенною підіймаєть ся твердий склепний звід небесний; в обох насамперед сотворено сьвітло, а небесні тіла пододавано потім »на знаки і пори року«. В обох особливо сьвяте значінє має число сім і на тій основі опираєть ся поділ часу і богато дечого иньшого. Додати можна, що крім богато иньших рисів у гебрайськім оповіданю, взятих очевидно із халдейського, в обох після повісти про сотворенє наступає леґенда про »упадок чоловіка« і потопу, з яких чимало подробиць очевидно перейшло в легко зміненій формі із халдейського оповіданє в гебрайське.

Було-б се справді хиба чудом, коли-б ті примітивні погляди, вироблені з такою поетичною силою в давнійшій культурі над Евфратом і Тигром, не мали впливу на Гебрайців, які як раз у періоді найбільшої вразливости свого розвитку мали за учителів сусідних Халдейців. Від часу дослідів Ляйарда, Джорджа Сміта, Опперта, Шрадера, Єнзена, Сайса і їх прихильників, ніхто вже більше не сумнівае ся, що той старинний сьвітогляд коли не зродив ся, то бодай виробив ся в лоні тої первісної цівілізації, перейшов відси в спадщині до Гебрайців, і аж вони склали його в поетичну цілість,[1]) яка виказує всякі суперечности, та основуєть ся головно на монотеізмі і становить один із найцінніших скарбів давної думки захованої в книзі Битія.

Таким то чином жерелом могутньої теольоґічної творчости був, що правда, погляд просто матеріялістичний, віра в сотворенє буквально при помочи рук і пальців або голосу Творця; сей напрям набирав з віку на вік що раз то більшої сили завдяки писаням отців, докторів і вчених сьвящеників зарівно католицької як протестантської церкви, та всеж таки не пропадає і напрям меньше виразний, все замітний, а часами зовсім відрубний, нахил до віри у процес еволюції.

---

1) Д. Вайт на сьому пункті помиляєть ся о стілько, що прастарі вавилонські епопеї з погляду поетичности і яркости красок стоять звичайно далеко висше від тих гебрайських копій, що перероблені рабінами з виразною релїґійною та моралїзацийною тенденцією війшли в склад книги Битія. — І. Ф.

Проф. Сайс з Оксфорду, найбільша повага між ученими на тому полї, висказав недавно погляд, що халдейсько-вавилонська теорія була без сумнїву жерелом подібної теорії, яку викладав йонський фільософ Анасімандер, і що до грецьких мислителїв перейшов той погляд від Вавилонців через Фенікіян. Він признає также, що з того самого жерела походять і головні зариси обох оповідань, поданих у першій книзї сьв. Письма, а під сим оглядом годять ся всї найвизначнїйші християнські ассиріольоґи.

Правда, що ті наші священі повісти суперечні між собою. Именно в одній части першої або ельоґістичній повісти, поданої в першій главі книги Битія, риби, водяні звірі і птиці видає вода (Битія, I. 20); в відповідній части другої або ягвістичній повісти, поданої в другій главі Битія, гворить ся, що зарівно земні звірі, як і птахи сотворені не з води, але з землї (Битія II., 19). Діялєктичній штуцї отців церкви не трудно було вияснити сю суперечність. Але рівночасно звернули вони увагу на первісну ідею, яка під впливом сих обох леґенд набрала ще більшої сили, перейшла через голови цїлих поколїнь найвизначнїйших мужів церкви, і таким чином запевнила собі на протях цїлих віків коли не широкий, то певний вплив в користь теорії еволюції.

Однак було ще иньше старе жерело еволюційних ідей. Розумні люди давніх культурних народів, що розвили ся понад великими ріками в теплїйшому підсоню, завважили, що безлїч простїйших животин могло покликати до житя божество-сонце, переходячи в повній своїй силї понад водою і землею. Особливо в Єгиптї бачили люди, що під впливом тої божеської сили плодило ся в намулї Нїлю »без числа хробів«. Звідки до давньої віри, що чоловік і звірі взяли ся »з початку« на божий приказ із мертвої матерії, прилучив ся ще й погляд, що богато меньших звірів, а особливо насїкомих, узяло ся дорогою пізнїйшої еволюції, викликаних по первіснім сотворенню з ріжних жерел, а головно з матерії в станї гнилизни.

Той грубий, давній погляд причиняв ся без сумнїву до виробленя основ кращої еволюційної теорії у давніх Греків. Анаксімандер, Емпедокль, Анаксаґорас і найбільший із них, А-

рістотель, розвили його, як бачимо,наближаючись нераз навзгад до деяких правд, які пізнано пізнїйше на основі дослїдів. Осо бливо Арістотель прийшов був зарівно дорогою міркованя як обсервації до таких висліїдів, що колиб думки в Греції могли бу ли довше розвивати ся свобідно, хто зна чи вже давно не було-б знанє біольоґії стануло на тім ступнї, на якому стоїть тепер у сьвітї. Фільософ той дійшов був власне до новочасної засади, що висші орґанїзми розвивають ся із низших, і висловив далекосяглу засаду „удосконалюваня" в природї.

Поява христіянської теольоґії загалом поклала конець сим змаганям до розвитку ще чистїйшої науки про еволюцію, але лишив ся давнїй грубий погляд і типовим його зразком треба признати науку сьв. Василія Великого в четвертім віцї. Міркуючи про сотворенє каже він, що на божий приказ „одержала во да плодючу силу," з намулу і болота виводили ся жаби, комахи і хрущі; запевнюють нарештї, що той сам голос, який дає сю енерґію і плодючу силу землї і водї, творити-ме успішно до кін ця сьвіта. Подібні погляди ширив св. Григорій з Нїсси.

Ті погляди визначних отцїв східної церкви мали ще більший вплив на великого отця західної церкви. Св. Авґустин, що звичайно строго придержував ся букви сьвятого тексту, відкинув із погордою віру в такий самий процес сотвореня, яким май стер виробляв коробку з ґарнїтуром дитячих іграшок. У своїм коментарі до кн. Битія каже він: Дитинством булоб вірити, що Господь вилїпив чоловіка з пороху матеріяльними руками. Бог анї не лїпив чоловіка, анї не дихав на нього ротом і устами."

Далї радить св. Авґустин приняти давню теорію еманації або еволюції, доказує, що „деякі дуже маленькі звірики могли не бути сотвореними пятого і шестого дня, але вродили ся пізнїйше з гнилої матерії," доказує, що навіть і в тім випадку сотворив їх Бог, говорить, що в безпосередно сотвореній природї містить ся й далї творча сила, і згадує про роди звірів, „яких чи сло розвило ся пізнїйше."

В його великому трактатї про Трійцю, творі, на який він присьвятив трицять найкращих лїт свого житя, бачимо повний розвій того погляду. Широко розвиває він науку, що в сотво-

реню живої природи було щось на подобу зросту, що хоч первісним творцем був Бог, всеж таки він творить, при помочи посередних причин; на решті намагаєть ся доказати, що Бог дав певним субстанціям силу видавати певні кляси ростин і звірів[1]).

Ся наука про розвій під впливом другорядних причин, крім безпосередного сотвореня, зростала в корисних обставинах завдяки вимогам самої теольогії. В міру як придивлювано ся до орґанічного сьвіта, показувало ся, що священна повість за надто тїсна, аби витолкувати істнованє великого числа малесеньких животин, крилатих сотворінь і насїкомих. Показувало ся що раз то труднїйшим погодити повагу Всемогучого з цїлим заходом потрібним до приведеня кождого сотворіня окремо перед Адама, щоб йому дав імя; аби витолкувати, як Адам слабими людськими засобами міг дати собі раду з названєм кождого сотворіня; або як у Ноєвім ковчезї могли вони всї помістити ся разом із потрібною для них поживою, і врештї, чи взято до ковчега по двоє, як подає одна повість, чи по семеро із кождого роду, як подає иньша.

Особливо богато клопоту справляли недостаточні розміри ковчега. Оріґен пробував пояснити се запевненєм, що стопа була тодї шість разів довшою, як тепер, Беда толкував, що Ной міг викінчити такий велитенський корабель працюючи над ним сто лїт. Дотичнож поживи, яку набрано, казав, що треба було її більше, як на один день, бо Господь міг приспати звірів або зробити яке будь иньше чудо, силою котрого однодневна пожива вистала; він іще більше улекшив віру через се, що зменшив число звірів забраних на корабель, покликуючись при тім на те-

---

1) Про халдейські погляди на сотворенє дивн George Smith, Chaldean Account of Genesis, New York, 1876, ст. 14. 15, і 64—86; также Sayce, Religion of the Ancient Babylonias, Hibbert Lectures за 1887, ст. 371 і иньші; про упадок чоловіка вавилонське стовпотворенє, сьвяте число сїм і т. п. дивн также Деліч, додаток до нїмецького перекладу Сміта, ст. 305, і д., далї Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, Giessen, 1883, перші глави; Jensen, Die Kosmologie der Babylonier, ст. 9. 304—306. Про семидневний тиждень у Халдейців і спочинок семого дня дивн Delitzsch, Beigaben zu Smith's Chald. Genesis, ст. 300 і 306: про св. Василія В. дивн його Hexaemeron і Homiliae VII-IX, про сьв. Авґустина та його-праці про кн. Битія дивн De Genesi contra Manichaeos, кн. II. глава 14; De Trinitate кн. III. гл. 8 і 9 і врештї дуже добрий підручник Osborn, From the Greeks to Darwin, New York, 1894, Гл. II. і II.I.

орію св. Авґустина про пізнїйший витвір насїкомих із стерва.

Нема сумнїву, що отсї теольоґічні вимоги спонукали голов но св. Ізидора Севільського, в семому віцї до того, що опираючи ся на св. Василію і св. Авґустинї, поклав сю теорію основою великого енцикльопедичного твору, в якому достарчив матеріялу до міркованя про Бога і природу для цїлого ряду поколїнь. Він познайомив теольоґічний сьвіт ще докладнїйше з наукою про посереднє сотворенє такими прикладами як сей що „пчоли повстають із гнилої телятини[1]), хрущі з кінського стерва, по леві коники з мулового стерва, скорпіони із раків," а щоб сильнїще підперти науки про таку переміну, розводить ся над біблїйним оповіданєм про Набуходоносора, який очевидно сильно запанував над середньовічною наукою, і запевнює, що деякі люди перемінювали ся в звірів, особливо в свиний, вовків і сови.

Наука про додаткове сотворенє зростала далї в силу, аж у двацятому віцї Петро Льомбард у своїому теольоґічному підручнику, що мав такий могутнїй вплив на вироблене теольоґічних поглядів, зазначив строгу ріжницю, яка заходить між звірями витвореними із стерва, і тими, що сотворені з землї і води. Перші, каже він, сотворені „посередно," а другі „безпосередно."

В дальшому віцї підняв сю гадку св. Тома з Аквіну і йому то завдячує вона по правдї остаточне викінченє. В своїй Summa Teologiae, яка лишить ся найбільшим твором середньовічньої гадки, він приймає погляд, що деякі звірі походять із гнилих тїл ростин і иньших звірів, і каже, що творить їх животворне слово Бога або безпосередно або посередно. Той погляд допов нює він словами:„ Господь не сотворив нїчого зовсїм нового по шести днях призначених до твореня, однак все що розвило ся, містить ся вже в творах тих шести днїв" і каже, що навіть нові роди, коли які показують ся, жили вже перше утаєні в певних творчих прикметах, так як зьвірі творять ся із гнилї."

Таким чином вироблена ріжниця між сотворенєм „причиноим" або „посередним" і „матеріяльним" або формальним стала пізнїйшим коментаторам у великій пригодї. Корнило а Ля-

---

1) Се зрештою одна з єгипетських казок, яку знав і віршами обробив уже Верґілій у своїх Ґеорґіках. — І. Ф.

піде розширив її кажучи, що деякі звірі не були сотворені „абсолютно," але тілько „витворені посередно" і сю гадку розвинув триста лїт пізнїйше Авґустин Евгубій, кажучи, що коли первісна творча сила викликала землю і воду, Всемогучий зробив світло знарядом усего будучого твореня і від того сьвітла пішло все иньше.

Отся вся „фальшиво так названа наука," так знадливо розвита наймогутнїйшими умами церкви, а про те така хитка, що великий Апостол, здавало-б ся, предвидїв її у своїому славнозвісному засудї, видаєть ся з далеку справдї нешкідливою. А все-ж таки неодному сторожеви „святого скарбу обявленя" в церкві навіт такий незначний зворот від утертого головного шляху видав ся небезпечним. Їм видало ся, що науку про посереднє сотворенє розтягає ся до небезпечних розмірів. Так із початком сїмнацятого віку бачимо, що визначний еспанський Єзуіт і теольоґ Суарец осуджує її і називає св. Авґустина за піддержуванє сеї науки єретиком.

Однак саме тодї не було небезпеки для давнїйшої науки. Головна теольоґічна струя мала таку силу, що все лишило ся на сьвітї по давньому. Бібліїйна теольоґія снувала дальше павутинє із своїого нутра, і всї поменчі теольоґічні комахи запутували ся в ньому; тільки подекуди сильнїйші мислителї розривали пута і де в чому помагали розпутувати їх і иньшим.

Під конець середнїх віків, хоч реформована церков і як вірно держала ся букви св. Письма, відродженє наук і великі подорожі витворили атмосферу, в якій почали набирати сили кращі погляди на питаня природи. У всїх напрямах, на кождім полї робили люди відкритя, а за ним ішло, що загальні теольоґічні погляди показували ся що раз то вузшими.

Насамперед треба згадати з пошаною Джіордана Бруна, бо він зачав розвивати знову далї ті ідеї Греків, які спинили ся були більше як на тисячу років через систему виснувану із св. Письма, отцями і докторами церкви. Правда,що його слова були загальні і загадкові, але сей недостаток годить ся йому простити, бож він бачив ясно, чим нагородять його за яснїщі погляди. На города справдї не минула його навіть за ті недокладні вислови, коли під конець девятнацятого віку тямущі люди з цїлого сьві-

та здвигнули йому спільними силами памятник на тім місці, де спалила його римська Інквізиція звиш триста років тому назад.

По смерти Брунова протягом першої половини сімнацятого віку взяв провід людської думки мабуть Декарт. Його теорії, хоч тепер пережиті, стались тоді могутнім товчком до дослідів. З великою силою ґенія голосив він науку еволюції в механічній формації соняшної системи і завдяки його методі скріпила ся наука про еволюцію загалом. На жаль жив він у безнастанній трівозї перед переслїдуванєм, зарівно з боку протестантів як і католиків, так що старав ся пильно прислонювати, а навіть скривати свої гадки. На час його дитинства припало страченє Брунона, а бувши в силї віку бачив він усї ступнї боротьби клиру з Ґалїлеєм. Він бачив, як за проводом теольоґів один університет за одним осуджував його твори і клав їх на римський Index. Хоч які нові і влучні винаходив він докази істнованя Бога, хоч як понижував себе перед Єзуїтами, його осудили зарівно католики як протестанти. Мабуть від часів Роджера Бекона нї одного великого мислителя не прибила ще й не здавила так сильно теольоґічна перемога.

Під конець того самого віку иньший великий мислитель, Ляйбніц, хоча не проголосив повної науки про еволюцію, всеж таки подав імпульс до неї поглядам противним усьвященій вірі в незмінність родів — себ-то побожним поглядом, що кожда від міна в звірячому королївстві живе тепер в такій самій формі, в якій вийшла з рук Сотворителя, охрещена Адамом і перехована в Ноєвім ковчезї.

Подибала його кара з рук церкви кілька років пізнїйше, коли Єзуіти в 1712 роцї ударемнили його пробу заснованя Академії наук у Віднї. Цїсарські власти засипали його почестями, але попи, правлячи зі сповідальниць і проповідниць, не позволили йому помагати ближнім у пізнаваню божих правд, що проявляють ся в природї.

Спіноцу, Юма і Канта годило-б ся також згадати між тими, що своїми гадками, хочби навіть хибними де в чому, могли-б були причинити ся чимало до розвою яснїщої теорії, колиб була на се тільки позволила неприхильна атмосфера. Та ми зупинимо ся на одній появі. Кілька років по смерти Ляйбніца виринув

у Франції дослїдник природних наук, що правда, значно менче впливовий від попереднїх, якому вдалось зробити рішучий крок наперед. З початком вісїмнацятого віку Бенуа де Майє, бли скучий кавалїр, але при тім широких поглядів і докладний дослїдник природи почав роздумувати спеціяльно над початком звірячих і дійшов до теорії до гадки про переміну одних родів у инші і далї дійшов до теорії еволюції, в якій уже зазначені деякі важні новочасні погляди. Він рішучо, хоч часом безкритично, толкував про теперішні роди як про модифікацію їх предків і поклав виразні зариси основних поглядів новочасної ґеольоґії, а то, що будову земної кулї треба студіювати на підставі теперішнього розвою природи.

Однак попав ся він між два ряди противників. З одного боку церковні власти накинулись на нього як на вільнодумця, з другого боку Вольтер підняв його на глум як сьвятошу. Чуючи, що найбільша небезпека грозить йому від правовірних теольоґів, де Майє пробував спасти ся перекрученєм свойого імени в заголовку книжки (Телїямед) і таким укладом переднього слова і посвяти, що на випадок переслїдуваня він міг представити се за звичайну фантазію. Оттим-то назвав він свій твір мрією вченого Індійця, що переповів її христіянському місіонареви. Але сей плян не придав ся нї нащо. Позволив він індійському вченому піддати гадку, що розріжнені в книзї Битія днї можуть бути довгими періодами часу. І сей погляд, обік иньших, рівно страшних гадок показав ся вбійчим. Хоча його книга була зложена в 1735 р., то не вийшла аж в 1748, — три роки по його смерти.

З другого боку рівно обурилась поступова теольоґія Вольтера. Найдені на високих горах копальні останки були для де Майє доказом, що гори ті находили ся колись під морем, натомість Вольтер, добачаючи в тім аргумент за потопою Ноя, підняв нового мислителя без милосердя на глум. На нещастє деякі сьмілі помисли де Майє надавались чудово для сарказму Вольтера. Годї приміром уявити собі кращий матеріял, як поважно висловлена теорія, що першим людським сотворінєм була русалка.

З відти й пішло, що між сими двома крайнїми становищами теольоґії і фільосозофії де Майє мусїв ждати на признанє аж до

недавна, коли найбільші вчені Анґлії і Франції віддали йому однодушно справедливість. Всеж таки праця його навіть за житя не пішла на марне. Робіне і Бонне розвивали щасливо його думки в тім самім напрямі.

В другій половині вісімнацятого віку напоперек сим змаганям ляг великою колодою — авторітет Ліннея. Се був найвизначнїйший природознавець свого часу, чоловік широких поглядів, строгий мислитель. Однак атмосфера, в якій він жив, обертав ся і з якої черпав силу, була пересякла біблїйними поглядами, і се відбило ся на його способі думаня.

Ще нині, коли відвідаєте гріб Лїннея, при вході до прегарної катедри в Упсалї через полудневий портик, побачите над ним викувану в камени гебрейську леґенду сотвореня. В серії медалїонів Всемогучий в людській подобі доконує день по дни дїла сотвореня. За порядком кладе він на свойому місцї твердь небесну, з водами понад нею, сонце, місяць і звізди на нїй, під нею звірі, птиці і ростини, і кінчить свій труд вилїпивши чоловіка з грудки на земному падолї і винявши з його боку жінку. Певно, що Лїнней ідучи нераз до церкви осьміхав ся на вид сих дитинячих зображень, та нїколи не був він у силї виломати ся з під власти зображеної там гадки. Деколи, супроти трудностий, в які заходила правовірна теорія, він відважував ся на деякі невеличкі уступки. Під конець житя він боязно виступив із гіпотезою, що всї відміни одного роду становили при сотворенню одну відміну. В послїдному виданю свого твору Systema Naturae він нишком пропустив строго правовірну науку про постійність кождої відміни, якої боронив завзято в попереднїх творах. Одначе не зважив ся зложити відповідної заяви. Йому довелось зазнати на собі самому, що його зустрілоб, коли-б отверто і рішучо заявив ся був за новійшими поглядами. Швидко остережено його зарівно з католицького як і з протестантського боку.

В тім самім часї, коли визначні прелати давнїйшої церкви придумували похвальні проповіди для розпустних князїв в родї Людовіка XV, і послугувались у вихованю сьвященства несказано низькою казуістикою Єзуіта Саншеца дотично відносин мужчин до жінок, церковні власти почули себе ображеними предложеними Лїннеєм доказами сексуальної системи в рости-

нах до того ступня, що на довгі роки заборонено його писанє в папських державах і в ріжних иньших частях Европи, де клєрикальний вплив мав досить сили, щоб опертись науковим змаганям. Аж 1773 одному з більше тямущих кардиналів, Зелянді, — вдалось виробити дозвіл на те, що професор Мінасі міг отворити в Римі дискусію над системою Лїннея.

Так само нахабним показав ся протестантизм. В листї до Ельоя оповідає Лїнней про закид, який зробив науцї один із визначних лютеранських прелатів Швецiї, епископ Сведборґ. З ріжних країв Европи понадходили були до королївської Академії наук докладні описи, що вода змінила ся в кров, а правомислячі сьвященики побачили в тім доказ божого гнїву звернего очевидно проти тих країв, де показались ті чуда, а можливо і проти цїлого сьвіта. Коли таке чудо показало ся в Швецiї, Лїннеи розглянув його старанно і пересьвідчив ся, що вода зачервонїла ся від великої маси дрібних насїкомих. Епископ довідавши ся про таку розвязку сеї загадки, виступив проти неї ворожо. Се наукове відкрите назвав він „чортівською пропастю" (abyssum Satanae) і заявив, що „червінь води не природна," а „коли Господь позволяє на таке чудо, тодї Сатана, а разом із ним його безбожні, зарозумілі, зухавлі і сьвітські знаряди хотїлиб показати, що се не значить нїчого." Перед таким нападом Лїннеи подав ся. Він сказав своиу кореспондентови, що „трудно сказати що-не-будь про сю справу" і заслонив ся заявою: „Певне, що се не аби яке чудо, коли стілько мілїонів животин може від разу розмножити ся," і „без сумнїву сьвідчить се про премудрість і силу Безконечного."

Великий природознавець, постарівшись і упавши на силах під тягаром наукової працї, не здужав оперти ся довше сучасній теольоґії. Він піддав ся врештї під її прикази, а хоча змінив де в чому, як ми бачили, свої правовірні погляди та поклав їх нишком основою остатного виданя свого великого твору, то все-ж таки не проявив нїяких спеціяльних змагань, щоб доказати їх перед сьвітом. Видавалось отже на внї, що він і далї держить ся доктріни, буцїм-то всї істнуючі відміни сотворені Всемогучим „на початку," і що „від початку" не появились нїякі нові відміни.

Однак навіть його великий авторітет не був у силї задержа-

ти зріст повені. Що-раз більше прибувало відмін, що-раз труднїще приходилось толкувати на підставі давної теорії ново стверджені факти їх ґеоґрафічного розділу, що-раз більше відчували люди, що вселенна і природа істнує силою иншого процесу, як спеціяльного сотвореня „на початку," і виринало пекуче питанє: „силою якого саме процесу?"

Протягом цїлого вісїмнацятого віку один чоловік працював над природною історією, що міг був причинити ся чимало до розвязки того питаня: сим чоловіком був Бюфон. Він визначав ся незвичайною бистротою дослїдів і думки, а його дар представленя висновків дослїду і думки сьвідчив про ґенїя. Він попав на гадку еволюції в природї на підставі перемінности родів і був-би певно поступив у тім напрямі далеко. Але й йому дали также почути силу теольоґії. Поки подавав принадні описи звірів, церков давала йому волю; коли-ж одначе став висновувати правди фільософічної ваги, обернулись на нього батерії Сорбони. Дали йому до зрозуміня, що згідно зі сьвятою правдою, „обявленою церкві" „на початку сотворив Бог небо і землю," і що все було сотворене на початку сьвіта. За голошенє таких правд з науки природної історії, про які тепер нїкому не снить ся сумнївати ся, його, як показало ся, запізвано перед теольоґічний факультет, приневолено відкликати їх прилюдно і той відклик напечатати. Признав він там, що „відпираю ся того всего в моїй книжцї, що дотичить утвореня землї, і загалом усего, що може бути противним оповіданю Мойсея"[1]).

Але той тріюмф халдейсько - вавилонської леґенди про сотворенє, яку церков одержала в спадщинї, не на богато придав ся. Під конець вісїмнацятого віку почали множити ся без кінця не тілько многоважні натяки на сю або иньшу частину великої

---

1) Про Декарта і його відносини до теорії Коперника дивн Laisset, Descartes et ses Precurseurs; также Fouillee, Descartes, Paris, 1893, гл. II і III; иньші вчені наведені в розвою астрономічних поглядів. Про його відносини до теорії еволюції диви Principes de Philosophie, 3-eme partie §. 45. Про De Maillet-a диви Quatrefages, Darwin et ses Precurseurs francais, гл. I., а також Perier, La Philisophie zoologique avant Darwin. гл. VI, див. також прегарну статю Гекслї Evolution в Encykl. Brit. Заголовок книги De Maillet звучить: Telliamed, on Entretiens d'un Philosophe indien avec un Missionaire francais sur la Diminution de la Mer, 1748 і 1856. Про опір католицьких і протестантських властий проти системи Лїннея див. Alberg, Life of Linnaeus, London 1888, стор. 143—147 та 237.

еволюції науки, але появили ся навіть її готові системи і то з найріжнїйших таборів. Найзамітнїйші були погляди Еразма Дарвіна в Анґлії, Мопертю у Франції, Окена в Швайцарії, Гердера, а найвлучнїйші були гадки Ґете в Нїмеччинї. З поміж сих мислителїв треба особливо згадати двох: Тревірана в Нїмеччинї і Лямарка у Франції. Їм обом, хоча незалежно від себе, вдало ся посунути сьвіт у напрямі еволюції дальше, як загалом було зроблено перед ними.

В 1802 вийшов твір Тревірана про біольоґію, де автор підносить, що з первісних простих форм житя витворили ся дорогою ступневого розвою всї вищі орґанїзми; що кожде живе со творінє має змогу примінювати свій устрій до внїшних впливів, і що нї одна відміна справдї не вигибла, тілько кожда з них перемінила ся в якусь иньшу відміну. Під ту саму менче більше пору, вийшли Лямаркові Recherches, а троха пізнїйше його La Philosophie Zoologique, що внесли в процес еволюції новий фактор — участь самого звіряти в змаганях до розвою відповідного новим вимогам. Висновки, до яких приходить Лямарк, зводять ся до отсих точок.

1. Житє має нахил збільшувати кождий живий орґанїзм і всї його части до межі установленої прикметами того орґанїзму.

2. Нові потреби витворюють у звірів нові орґани.

3. Розвій тих орґанів стоїть у пропорції до їх ужиткованя.

4. Нові змінки в розвою можуть переносити ся на нащадків.

Його славнозвісні приміри для ілюстрації сих поглядів як ось той, що кожде нове поколїнє жірафи має щораз довші шиї через те, що натягає ся, аби досягнути високо виросле листє, а кожде нове поколїнє кенґурів має щораз то довші і сильнїйші задні скоки, бо мусить держати ся просто при скаканю, викликували насьмішки, але вже сам комізм сих ілюстрацій причинив ся до того, що його головні висновки лишили ся людям у памяти.

В обох сих поглядах, хоч вони не були бездогадні, містили ся глибокі правди, в них лежав завдаток певного зросту. Погляд Лямарка, що орґани розвивають ся в пропорції до їх уживаня, і його натяк, що на нащадків переносить ся все те, що

в родичів або затратилось або витворило ся під впливом відносин, став основним двигачем у розвою еволюційної теорії.

Найблизшим великим наступником в апостольстві того погляду на сьвіт був Жовруа Сен-Ілєр (Geoffroy Saint - Hilaire). Ще в 1795 році йому прийшло на думку, що відміни звірів і ростин, то ріжні модіфікації того самого типу; він розвивав сю теорію, провірюючи її ступнево відповідно до того, як щораз біль ше отвирало ся перед ним знанє природи. Припала йому доля станути в самому розгарі нерівної боротьби, яка трівала богато років. Чоловіком, що вступив тепер у бій, в дійсности за справу науки, але несьвідомо по сторонї теольоґії, був найвизначнїйший тодїшнїй природознавець Кювє (Cuvier). Він заслужив собі своє наукове значінє. Віддано йому найбільші почести зарівно в рідним краю, як і в чужинї, і він показав ся їх гідним. Під Наполєоном був цїсарським радником. По приверненю Бурбонів був президентом Ради публичної осьвіти і канцлєром університету. За Люї-Пилипа був старшим офіцером почесної Лєґії, пером Франції, міністром справ внутрішнїх і президентом Державної Ради. Він відзначив ся на всїх сих становищах, а про те повага, яку давали йому такі високі уряди, була нїчим у порівнаню з його значінєм у природознавстві. Як сьвіт широкий, признано його найбільшим тодїшним сьвіточем і доси його слава не зівяла. Та так само як у Лїнне, були у нього деякі останки теольоґічних поглядів на сьвіт і теольоґічне розуминє пляну сотворіня. До того треба згадати, що бачивши за свого житя, як неодна теорія зродилась і упала, силою своєї вдачі не мав він довіря до теорій. Рівночасно на свойому становищі високого державного урядника, серед почестий ,подиву, майже божеської пошани з боку можних, і то не тілько в державі, але і в церкві, він бояв ся, аби наука не потерпіла якої шкоди наражаючи ся церкві, яка по французькій революції підбила знову Европу і зробила собі із неї підніжок. Оттим то зваживши се все він спротивив ся новій теорії. І так серед оплесків найвизначнїйших церковних єрархів заступив він дорогу науцї еволюції цїлою своєю пвагою віри в давню теропю наглих катаклїзмів і окремого акту твореня по кождім катаклїзмі.

Жофруа Сент - Ілєр стояв при свойому твердо, наражаючи ся тим сьвідомо на неприхильність, поневірку, осьміянє. Про

Тревірана, що жив далеко від сьвіта у своїй сали математичних викладів у Бремі, люди, здавало ся, зовсім забули.

Та се не могло спинити розвою еволюційних ідей. Зразу затамовані, випливали вони иньшим руслом у такій порі і в такоми місці, в яких їх найменче сподівались. Відвернені від Франції зродили буйні в Анґлії під впливом великих палєонтольоґів і ґеольоґів, яких працю довершав Ляйель (Lyell). Зросли в силу, як нїколи перед тим, спеціяліти по цїлому сьвітї, що збирали пильно факти і роздумували над ними так успішно, що завдяки їх думці теорія спеціяльного сотвореня щораз то більше щезала. Отсї ріжні потоки ширшали і прибували, аж незабаром зросли в один великий ідейний рух.

В 1813 Др. Вельс (Wells) розвив теорію еволюції основаної на природному доборі, яка мала витолкувати ріжнородности людських рас. Коло 1820 р. декан Герберт, визначна повага на полї огородництва, висловив своє пересьвідчене, що роди, се нїщо иньше, як тілько тревалі відміни. В 1831 Патрік Матю (Patrick Matthews) зупинив ся на головній теорії природного добору в еволюції і подав той погляд до прилюдної відомости. Тай ще чимало людий в Америці і в Европі почали доглупуватись ідеї еволюції. Однак тим усїм журили ся очевидно люди, що не мали впливу. Церков мовчала. На континенті утвердила свою реакційну власть по дворах, кабінетах, університетах. В Анґлії сьвященство радувалось, що декан Корберн обжалував Мері Зомервіль і ґеольоґів за богохульство. Сьвященик Мельор Бравн боров ся тим самим оружєм на втїху розкольникам. В Америці легкі натяки Сілїмена і його прихильників зустрілись із протестом андовських теольоґів під проводом Мозеса Стюерта. Коли котрий з більших анґлійських університетів звернув увагу на нові погляди, то хиба тільки на глум.

До тих ідейних змагань прилучив ся новий елємент, коли в 1844 р. Роберт Чемберс видав свій твір Vestiges of Creation. Книжка була принадна і стала почитною. На погляд Чемберса тих кілька серій животин, від найстарших і найпростїйших, були випливом двох окремих імпульсів, які вийшли раз на все від сотворителя. Перший імпульс дотичив житєвих форм, підносячи їх ступнево на щораз то вищі ступні, другий імпульс спонукував переміни в органічних субстанціях відповідно до внїш-

них обставин. Сама собою провідна гадка книжки була ідеєю еволюції достроєною до ідеї чудесного сотворення — себ-то розтягненєм акту сотворення на всї часи, або теольоґічною верзією думок Лямарка.

Наслїдки були подвійні — одні викликували веселість, другі поважні думки. Сьмішно було, що теольоґи чимало налякали ся тої книжки; говорено голосно, що вона голосить атеїзм. Коли пригадаємо собі, якими дорогами пішов потім розвій думок, маємо вражінє, що давнїщим теольоґам слїд було „дати на боже" за те, аби вона справдила ся. Важнїйшим наслїдком було те, що вона призвичаювала людий до віри в еволюцію як у щось можливе, а навіть правдоподібне. Оттим то ся книжка своєю появою відслужила добру службу.

Вісїм років пізнїйше Герберт Спенсер видав трактат, у якому зіставив теорії сотворення й еволюції і навів сильні арґументи в користь остатної, показавши, що роди без найменшого сумнїву змінняли ся відповідно до обставин. Все-ж таки лиш небога то вибраних зрозуміло значінє тих ріжних арґументів, що протягом довгих років зміряли всї до одного висновка.

Д. 1 липня 1853 прочитано в товаристві ім. Лїннея в Льондонї дві працї — одну зладжену Карлом Дарвіном, а другу Альфредом Ресель-Воллєсом—і се був правдивий день уродин теорії еволюції опертої на природному доборі. Тодї то раз на все зроблено фатальний вилом у великій теольоґічній запорі, яка обставала при постійности відмін від часу сотворення.

Історію сих праць знає науковий сьвіт на память: як Карла Дарвіна післано на унїверситет у Кембрідж, щоб способив ся на анґлїканського сьвященика, як він покинув 1831 р. унїверситет і прилучив ся до наукової експедиції Біґля, як протягом пяти років із нечуваною силою і бистротою розслїджував проблєми житя на землї і в морі — серед вульканів і коралевих лавиць, у лїсах і на пісках, від тропікальних до арктичних околиць; як на Кап-Вердії, островах Ґаляпаґос, у Бразилії, Патаґонії і Австралії старав ся збагнути тайни природи з незрівнаною витревалістю і штукою; як повернув без усякого розголосу і забрав ся супокійно до працї, а незабаром цїлий сьвіт почав застановляти ся над його першими виданими здобутками, такими як Коралеві Лави і моноґрафія про Cirripedia. А врештї, як він пред-

ложив свої праці і в слїд за тим зладив ряд розвідок, які запевнили йому одно з найперших місць в історії людської думки.

Що раз то більше починає сьвіт розуміти характер і силу, якої Дарвін дав докази в цїлій своїй карієрі. Як він потрафив мовчати, як умів запанувати над своєю могутною гадкою, над тою ідеєю еволюції силою природного добору, над якою працював і передумував мовчки близько двацять лїт, не зрадивши ся нїчим найменчим перед сьвітом, але працював на всїх полях, щоб зібрати аргументи за і проти, і громадив маси неоцїненого матеріялу для розвязки поставленого собі питаня.

Одному лиш чоловікови відкрив він свої гадки, д-ру Осипови Гукерови, якому в 1844 роцї, під запорукою тайни, подав загальні висліди своїх студій. Аж чотирнацять рокїв пізнїйше зайшов факт, який був доказом, що надійшов уже слушний час, — а був се лист від Альфреда Реселя Уоллєса, який на підставі знаменитих дослїдів у часї від 1848 до 1858 в Бразилії і на Маляйському Архіпелязї дійшов до пізнаня тої самої правди,, а то ідеї еволюції дорогою природного добору. Славнозвісна історія того листу доказує, що наукові досліди зовсїм не нарушують найнїжнїйших почувань душі. В купі з сим листом післав був Уоллєс Дарвінови пропамятне письмо, яке просив предложити товариству ім. Лїннея: переглядаючи його Дарвін побачив, що Уоллєс прийшов незалежно до висновків, подібних до його власних, а через те можливо відібрав йому славу; все-ж таки Дарвін показав ся льояльним для свого друга, а його друг остав усе справедливим для нього. Він прилюдно прочитав Уоллєсову розвідку з його власними висновками. І день відчитаня сеї розвідки, 1. липня 1358, стоїть на границї двох епох в історії не тілько знаня природи, але загалом людської думки.

На другий рік, 1859, вийшла перша часть його твору в повнїйшому обробленю, його книжка про Початок родів (The Origin of Species). В тій книзї відкрито бодай ясно одну велику тайну в лонї еволюційного процесу, якої не могли дійти довгі ряди дослїдників і фільософів від часу Арістотеля. Показано дїланє живого механїзму еволюції на трьох певних фактах: на боротьбі за істнованє серед організмів; на переживаню

найкрасше пристосованих; на дїдичности; отсї факти представлено на основі таких докладних дослїдів, такої широкої обсервації, терпеливого зіставленя, так ясно, чесно розумно і щиро, що від разу прикували до себе увагу сьвіта. Був се здобуток трицятилїтньої праці і думок ґенїяльного робітника і мислителя, але було се і щось більше, — був се також здобуток праці і думок иньшого ґенія з перед пятьдесяти років. Книжка Мальтуса п. з. Principles of Population, якої провідною гадкою було те, що звірі множать ся в ґеометричній проґресії, і колиб нїщо не спинювало їх розвою, залилиб цїлу землю, пішла була в непамять і згадувано її тілько з насьмішкою. Однак ґенїй Дарві на зрозумів її глибше значінє і тепер ідеї Мультуса запомогли нову течію. Роздумуючи над нею в звязку зі своїми власними обсерваціями над богацтвом природи прийшов Дарвін на гадку природного добору і переживаня найкрасше пристосованих.

Скоро раз переломано загороду між старим і новим сьвітоглядом, струя нових ідей розливши ся по сьвітї стала імпульсом і кормом для буйного розвою дослїдів і думки на всїх полях. Домагано ся одного виданя книжки за другим. Переложено її навіть на японську і на індустанську мову; застій наукової гадки, який ще перед кількома роками так глибоко оплакував Бокль, уступив перед широкою і животворною дїяльністю. Маси призбираних обсервацій що видавали ся перестарілими і безужиточними, ожили. Факти, перед тим без значіня, тепер промовили. Під сим новим впливом армія молодих людий розбрила ся по всїх усюдах за дослїдами і всїм усьмїхали ся здобутки. Епохальні книжки появили ся серед усїх чільних народів. Спенсер, Уоллєс, Гекслї, Ґольтен, Шіндель, Тайльор, Леббок, Беджгот, Люіс в Анґлії і ціла фалянґа дужих людий у Нїмеччині, Італії, Франції, Америці видала твори, що стали ся поважами в кождій галузи біольоґії. Хоча деякі старші люди в Франції, мабуть під переможним впливом Кюве, опирали ся, то молодші і сильнїйші перли цїлою силою наперед.

Одно жерело опозиції варто згадати окремо, Люі Аґассіца. Великий дослїдник учитель повний запалу і поривающої вимови, людина благородна, переймив і виробив дальше теорію розумного сотворіня і не був у силї її легко перемінити. В його

серці і в душі все ще переважала атмосфера малодушної швайцарської попівської родини, в якій він виховав ся, а його релїґійна і моральна вдача, така гарна для всїх, що його знали, обурювала ся на деяких еволюціоністів, що в своїому запалї неофітів голосили погляди на око противні моралї, а бодай нерелїґійні. До того ще погляди його виробляли ся під впливом Кюве, і оба сї впливи не давали йому приймити нових поглядів. Був се третїй з ряду великий чоловік, що заступив дорогу розвоєви еволюціїйних поглядів. Бїнне в другій половинї вісїмнацятого віку, Кюве в першій, а Аґассац у другій половинї девятнацятого віку, всї вони мали одно змаганє, всї лишили ся великими; але вони всї разом не годні були сперти струю. Горячі заходи Аґассіца по цїлій Америцї а навіть у цїлій Европі, щоб здержати її, справдї надали їй більше розмаху. Із великого музея, який заложив у Кембріджі, з лїтньої школи в Пенїксї, з викладових заль у коледжах Гарвард і Корнель виносили його ученики щиру любов і подив для нього, виносили запал ним розбуджений до вказаних ним областий працї; але їх сили, розвитї і вироблені ним, звертали ся в користь розвою тої справи, якої він не міг зрозуміти. Шелєр, Веріль, Пакард, Гарт, Вайдер, Джорден і безлїч инших, а особливо його син, що носив його славне імя, всї шанували його память таким чином, що вітхненї новою обявою віддали придбані від нього здібности на досліди в новім напрямі.

В тім поступі ще один чоловік заслужив собі на особливу вдячність і пошану — Едвард Лївінґстон Юменс. Мабуть один з перших в Америцї він пізнав велику вагу правд виложених Дарвіном, Уоллєсом, Спенсером. Він став апостолом сих правд, жертвуючи задля сього блискучу карієру, на яку був вступив перше і віддавши ся редакторським клопотам, щоб заохотити иньших до дослїдів і оповіщуваня здобутків нової науки.

В поміч новій науцї прийшло цїле море нових доказів. Найважнїйші дотикають перехресного заплодненя ростин, які додав сам Дарвін, перенявши їх із ембріольоґії. Далї пішли відкритя Уоллєса, Бетса, Гекслї, Марша, Копа, Лейді, Гекеля,

братів Міллєрів, Ґорді і цїлої громади иньших ві всїх краях[1]).

IV. ОСТАТНЇ З'УСИЛЯ ТЕОЛЬОГІЇ.

Дарвінова книга Origin of Species заїхала в теольоґічний сьвіт нїби плугом у муравлиско. З усїх бокїв пробуджені так грубо з давної вигоди і спокою кинулись теольоґи люті і збентежені. Рецензії, проповіди, брошури тяжкого і легкого калїбру посипались на нового мислителя зі всїх сторін.

В головний дзвін ударив зараз у Quarterly Review епископ Окслорду Уайберлорс. Він обжалував Дарвіна за намір »обдерти Господа зі слави сотворителя«; заявив, що засаду природного добору не мож полагодити з божим словом, що вона противить ся обявленій залежности сотвореного від сотворителя; що се недостойне його безконечної слави«; що »сей погляд зне важує природу«; що божі твори дають яснїйшу розвязку на питанє, звідки взялись ті дивні форми; що за всяку відповідь вистарчить упадок Адама. Але того ще було епископови за мало. На зборах »Британського товариства для розвою науки« він розбалакав ся знов у почутю своєї популярности. Говорячи про ідеї Дарвіна, котрий задля слабости не був присутним, він у публичній бесїдї висловив собі ґратуляцію, що не був потомком малпи. На се відповів Гекслї менче більше сими словами: »Коли-б менї так прийшло ся вибирати, то я радше волїв би бути потомком простої малпи, як потомком чоловіка, що надуживає свого знаня і вимови до перекручуваня змагань людий, які віддали своє житє на пошукуванє правди«.

Ся відповідь залунала по всїй Анґлії, а навіть по цїлому сьвітї.

Антифону до тих слів найвисшого анґлїканського прелата затягнули верховоди католицької церкви по всїм сьвітї. В промові виголошеній на »Академії « зорґанїзованій для поборюваня »фальшиво так названої науки«, кардинал Маннінґ відпер ся новому погляду на природу і сказав, »що нїкчемна се фі-

1) Про Аґасіпа дивп Essay on Classificatioп т. I. 1857, — про Лямарка, тамже т. III. 1860, иро Дарвіна тамже і масу праць на ріжних язиках, а також Darwins Life and Correspondence, 2 томи, также Asa Gray, Scientific Papers, т. II. p. 484.

льсофія — мудрувати, що нема Бога, а нашим Адамом була малпа«.

За приміром таких високих достойників напади того рода війшли на кілька літ у моду. Один визначний духовник, пишучи рецензію, знехтував трицятилїтню тиху працю Дарвіна та могутнє зіставленє її висновків у його книзї і сказав у передному слові до своєї розвідки, що Дарвін був-би показав більше скромности, як би був бодай зазначив причину, задля якої відкидає загально приняті погляди. Иньший визначний сьвященик віцепрезидент протестантського інститута »для поборювания небезпечних наук«, назвав дарвінїзм »замахом на здетронїзованє Бога«. Иньший критик писав, що у прихильників теорії Дарвіна »будять ся дикі фантазії, нїби під впливом отруйних газів«, а аргументи Дарвіна назвав »путаницею химерних здогадів«. Иньший казав, буцїм то з поглядів Дарвіна виходить що »Бог не жиє« і заявив, що твір Дарвіна »накидуєть ся на все, що сам Творець сказав нам у сьв. Письмі про методи і здобутки своєї працї«. Ще иньша теольогічна повага заявила: »Коли теорія Дарвіна правдива, тодї книга Битія — брехня; всї основи книги житя розпадають ся, а обява Бога людям, і все те, що мають христіяни, виходить на самодурство і небелицю«. Один, що показав був знаменитий дар обсерваційний як природознавець, сказав, що »погляд Дарвіна від початку до кінця одно величезне ошуканство«.

Залунало і в Америцї. Одна часопись, орган найбільше розповсюднених релїгійних сект в Америцї, заявила, що Дарвін старає ся цїлу справу затемнити і замазати. Иньша донесла, що погляди Дарвіна, то »недовірство«. Иньший представитель американської галузи англїканської церкви обкинув Дарвіна погордою »за софістерію і нельогічність«, а потім пустив ся на дуже слизькі розумованя кажучи: »Коли ся гіпотеза правдива, тодї Біблія являєть ся нестерпною видумкою, а в такім випадку христіяни дві тисячі літ жили в крайніх заблудах... Дарвін хоче, аби ми перестали вірити авторітетови творця«. Одна поважна часопись, орган тої самої церкви, завдала собі працю виказати, що еволюція противить ся найдокладнїйшим висловам зарівно нового як і старого завіта, і закінчила так: »Коли все, люди і

малпи, черепахи і орли, мало розвити ся з одного первісного зародка, тоді великий вислов сьв. Павла: »Не все тїло єсть тим самим тїлом; иньший рід тїла у людий, иньший у звірів, иньший у риб, а иньший у птиць« — буде неправдою«.

Далї відізвала ся Австралїя, де др. Перрі, епископ у Мельборнї, в дуже їдко написаній книжцї п. з. »Наука і Біблія« сказав, що очевидна цїль таких людий як Чамберс, Дарвін і Гекслї, се »збудити у своїх зитаків невіру в біблію«.

І старша галузь церкви не дала випередити себе в тім хорі. Бейма заявив у »Католицькому сьвітї«: Приходимо до пересьвідченя, що Дарвін, то речник і головний герольд тої невірної кліки, що, як усїм добре звісно, поклала собі за цїль викорінити ідею Бога«.

Варто піднести окремо засноване теольогічно-наукових заведень для поборюваня нових ідей, бо се сьвідчить про завзя тє з боку сьвященства в сю пору. Найперше замітна »Академія« заснована про пляну кардинала Вайсмана. В обіжнику кардинал, звичайно такий уміркований і справедливий, дзвонить на тривогу і приходить до заключеня, що церков одна має божеську певність і божеський розум; настав тепер час на неї заступити дорогу рухови, що загрозив знищити останки христіянської віри в Англії«. Одержано потрібний дозвіл з Риму, засновано Академію, а про »божеський розум« церкви стали сьвідчити такі її вислови, як приміром слова кардинала Маннінга, які кождий тямущий католик бажав-би тепер відкликати, або розвідки д-ра Ленга, що викликували тілько загальні насьмішки. Подібні змаганя проявили ся з боку протестантів. Засновано інститут ім. »Вікторії«, а мабуть найславнїйшим його висловом було те, що сказав його віцепрезідент, о. Вольтер Мічель, а власне, що Дарвінізм старає ся здетронїзувати Бога[1]).

У Франції напады були ще навіть сильнїйші. Фабр д'Анвє витягнув до бою тяжку теольогічну артилєрію і в довгій серії штудерних розвідок виказав, що крім теорії постійности і тре-

---

1) Диви статю Wilberforce'a в Quarterly Review, July 1860. Дотично відповіди Гекслї епископови автор інформував ся з Quatrefages, а той знав се від Carpenter'a. В дечім відмінна верзія подана в книзї Life and Letters of Darwin. Про напади кардинала Manning'a диви Essays on Religion and literature, London, 1865.

ьалости відмін усї иньші науки противні сьв. Письму. Аббе Дезорж, бувший пролесор теольогії, напятнував Дарвіна назвою »педант«, а сволюцію назвав »безутїшною«. Моисіньор Сегюр говорячи про Дарвіна і його прихильників, попав у гістерію і простогнав: »Ті нїкчемні доктріни мають свою підпору в найпідлїйшій похоти. Їх батьком була гордість, матїрю нечистота, їх дитиною революція. Вони з пекла вийшли і назад вернуть туди забравши з собою диких виплодків, що не маючи сорому в лиці, голосять їх і приймають«.

Напади в Нїмеччинї, хоча меньше декляматорські, були рівно важкі. Теольоги католицькі йшли навзаводи з протестантськими в заїлости. Проф. Міхаелїс назвав теорію Дарвіна »карикатурою сотвореня«. Др. Габерман запевняв, що вона »викинула Творця за двері«. Др. Шунд обставав при тім, що »кожда гадка сьв. Письма, від першої до остатної сторони стоїть у діяметральній суперечности з теорією Дарвіна« і що коли-б Дарвінова гадка про розвій людини із звірячого стану була справе длива, тодї упалаб безповоротно цїла наука Біблії про чоловіка. Ружмон у Швайцарії накликував до походу проти шкідливої науки. Лютгард, професор теольогії в Липську сказав: »Ідея сотвореня належить до релїгії, а не до наук природничих. Цїла будова релїгійної моралї основує ся на науцї про сотворенє«. Врештї виказав він, що теорія еволюції просто противить ся сьв. Письму.

Але в 1863 р. трафив ся випадок, що викликав у теольогічнім таборі серіозне замішанє. Карло Ляєль, найвизначнїйший з тодїшних теольогів, людина глибоко христіянських почувань і дуже обережної вдачі, той сам, що противив ся був теорії еволюції Лямарка і заявив ся був за вірою в ступневе сотворенє, видав тодї свій твір про давність чоловіка (Antiquity of Man) і в тім творі зарівно як в иньших висловах признав ся, що рад не рад приймає вповнї основні погляди Дарвіна. Удар сей мав велике значінє з ріжних оглядів, а спеціяльно задля двох причин: раз тому що підкопував сам собою основи библїйної хронольогії, а друге, захитував віру в теорію сотвореня. Удару сього не сподївались. У ріжних рецензіях вмірених проти теорії Дарвіна, відкликували ся полємісти до Ляєля, часом дуже жалібно,

аби не спроневірював ся правдї, яку голосив попереду. Але Ляєль як чесний чоловік стояв непохитно на масах повних доказів нагромаджених по сторонї еволюції проти теорії сотвореня.

В тім самім часї вийшов твір Гекслї, **Mans place in Nature**, де подано нові, дуже важні арґументи в користь еволюції на підставі природного добору.

В 1871 вийшов твір Дарвіна **Descent of Man** (Походженє чоловіка). Погляди ті вже предвидїли критики в рецензіях його попередних книжок, але все-ж таки викликали вони велике збентеженє. І знову виступила до бою велика армія, хоча вже очевидно з меншою відвагою як перше. Деякі кидались завзято. **The Dublin University Magazine** традиціональним способом Гібернії закинув Дарвінови, що він »бажає заступити Бога непомильною силою припадку«, та що »завзяв ся вигнати Бога зі сьвіта«. Найзамітнїйшою однак відповідю на книжку Дарвіна з боку старшої церкви був працьовитий твір визначного француського католика, доктора Константина Жама. В свойому творі п. з. **Про Дарвінїзм** або **чоловіка-малпу**, виданому в Парижі 1877 р. Жам не тілько збив теорію Дарвіна наукою, але обсипав книжку згірдними словами, назвавши її »байкою для дїтий«, і обставав при тім, що такий фантастичний і дивачний твір не що иньше, як жарт на велику скалю, подібно як **Похвала глупоти** Еразма, або **Перські Листи** Монтескіє. Князї церкви втїшились сердечно. Кардинал і архієпископ Парижа запевнив автора, що його книжка стала йому »духовним чтенієм«, і просив його післати один примірник самому папі. Його сьвятість папа Пій IX. подякував за дарунок не аби яким листом. Він дякував свому дорогому синови, себ-то авторови..., за книжку, яка »так добре відпирає хибні погляди дарвінїзму«. Здавалоб ся, — додав його сьвятість, — що система так противна історії, переказам усїх народів, строгій науцї, розслїдженим фактам, а навіть самому розумови, не потребує того, аби її збити, колиб не те, що завдяки звирідненю люди відчужившись від Господа і склоняючись від матеріялїзму, сквапливо шукають у тих видуманих байках оправданя... І справдї, гордість, відкинувши Творця всего і проголосивши незалежність чоловіка, не тілько хотїла-б зробити того чоловіка своїм королем, своїм священи-

ком, своїм Богом — але вона навіть понижує чоловіка низше рівня нерозумної худобини, навіть до стану мертвої матерії, потверджуючи так несьвідомо Господні слова: **Де прийде гордість, там прийде ганьба.** Але зіпсуте сього віку, махінації лукавих, небезпека низших вимагають того, щоб такі вигадки, хоч як вони безглузді, відперти правдивою наукою длятого, бо вони закриті маскою фальшивої науки«. Оттим-то папа дякував д-ру Жаму за його книжку, »таку наручну і так вповні приспособлену до вимог часу«, та удїлив йому апостольського благословенства. Але на тім листї не конець. За ним прийшов другий, яким іменовано автора офіцером папського ордену сьв. Сильвестра. Кардинал-архієпископ запевнив утїшеного лїкаря, що така роздвійна почесть листу і папського бреве просто небувала, і замітив тілько, що в другому виданю його книжки »годилоб-ся згадати дещо більше про відносини сповіданя в книзї Битія до найновійших відкрить новітної науки, таким способом, аби переконати найзавзятїйших недовірків, що між ними панує повна згода«. Пралат домагав ся також поважнїйшого заголовка. Відповідно до того цїлу коректу сього нового видання предложено його Еміненції і в 1882 р. вийшла книга п. з. **Мойсей і Дарвін; чоловік книги Битія в порівнаню з чоловіком-малпою або супротиставленє релїгійного вихованя атеїстичному.** Не диво, що кардинал поцїлував автора, дякуючи йому в імени науки і релїгії. »Маємо врештї«, — сказав — »підручник, який можна безпечно дати в руки молодїжи«.

Не меньше завзятя показали проводирі англїйського протестантського правовіря. В бесїдї проголошеній в Лївєрпулї зазначив Ґлєдстон: »В области, яка називаєть ся еволюцією, Богу не треба трудити ся творенєм: в імя непохитних законів звільнено його від управи сьвітом«. Коли-ж Герберт Спенсер звернув його увагу, що Нютонови за його теорію ґравітації і науку фізичної астрономії можнаб зробити той сам закид, Ґлєдстон заслонив ся в часописї Contemporary Review своїми характеристичними мрачними фразами. О. Др. Кольс (Coles) заявив у часописї British and Foreign Evangelical Review, що бог еволюції, се не християнський Господь. Берґен, декан із Чайчестера, в проповіди виголошеній в університетській церкві в Оксфордї остерігав патетично студентів, що »хто не хоче приймі-

ти історії сотвореня наших перших родичів в її буквальнім, недвозначнім розуміню, а натомість хотів-би покласти новітні евелюційні фантазії, той бурить цілий плян спасеня чоловіка«. Др. Пусій виступив до борби также з дуже поважними закидами проти нової науки, а о. Ґавін Карляйс боров ся горячо в тій самій справі. »Товариство для ширеня христіянського знаня« видало книгу о. Біркса, де замічено, що »наука еволюції противить ся просто основній науці про сотворенє. Навіть **»London Times«** помістив статю, в якій Дарвіна Descent of man (Походженє чоловіка)напятновано як »на скрізь безпідставну гіпотезу«, повну »пустого мудрованя, поверховних дослідів і безосновних спекуляцій«, а Дарвіна самого названо »легкодушним і ненауковим«[1]).

Але завважано, що ся друга серія нападів на походженє чоловіка ріжнила ся дуже значно, бодай о скілько се дотичить самої Анґлії, від тих нападів, які роблено перед більше як десятьма роками против початку відмін. Не занедбано нїчого, що моглоб Дарвіна здискредитувати, подати йому в погорду, а передівсім зробити з нього, найнїжнїйшого в людий, який займав ся тільки науковою стороною проблєму, **»ворога христіянства«.** Його прихильників представлювано щораз то частїйше як шарлятанів або наівних, але рівночасно міродатні круги почали обминати старанно давнїй аргумент, що еволюція — навіть основана на природному доборі, противить ся сьв. Письму. Стало очевидним, що се небезпечна гра. Відступленє Ляєля причинило ся мабуть більше як що иньше до того, що теольоґи, які вдержали трохи рівноваги, почали задавати собі питанє: **А що коли все-ж таки покаже ся, що Дарвінова теорія правдива?** Більше тямущі пригадали собі зовсім природно, в який кут забила ся була римська курія, коли виказано правдивість поглядів Ґалїєо і Коперника. Розвага така не прийшла мабуть так швидко в Нїмеччинї. Один визначний лютерський сьвященик у Маґдебурзї завізвав своїх вірних, аби вибирали між Дарвіном і релїґією. Делїч у свойому новому коментарі до книги Битія

---

1) Про французьку теольоґічну опозицію против теорії Дарвіна дивн Pozzy La Terre et le recit biblique de la Creation, 1874, особливо стр. 353, 363: Felix Ducane, Etudes sur le Transformisme, 1876, особливо стр. 107 до 119.

старав ся на перекір усїй науцї виказати, що в сотвореню відіграв велику ролю гріх. Проф. Генріх Евальд, що правда, обминав пильно острі конфлїкти науки біблїйної з еволюцією, але шукав потїхи в обсипуваню Дарвіна і його прихильників з'їдливими словами. Хрістлїб, промовляючи в 1873 р. перед євангелицьким Союзом у Новім Йорку, висказав попросту погляд, що метою теорії Дарвіна єсть »невіра«, але не запускав ся в нїяку поважну диспуту на біблїйну тему. Єзуїт о. Пеш у Голяндії зладив у латинській мові, на давний схолястичний лад рід ґенерального обжалуваня еволюції, про яке можна сказати, що було інтересне, подібно як було-б інтересним бачити військо одягнене в кожушані панцирі, з луками на полї битви, в девятнацятому віцї. —

Нові відгуки прийшли з Америки. З міріяд напастий на теорію Дарвіна з боку протестантів і католиків треба згадати спеціяльно про дві. До першої належав Ноє Портер, президент колеґії Яля, знаменитий учений, інтересний письменник, людина благородна, широких, вирозумілих поглядів, що лучив у своїх поглядах дивну суміш радикалїзму і консерватизму. Полишивши на відданім своїй опіцї унїверситетї найбільшу свободу еволюційним наукам, він рівночасно почув ся до обовязку заявити при одній нагодї, що в еволюцію не вірить. Але він був чоловік розумний і бачив, що можна обминути антаґонїзм науки зі сьв. Письмом. Він обмежив ся тільки до того, що в тодїшній формі науки еволюції виказав нахил до агностицизму і пантеізму. Ті, що знали і любили його і зміркували його ґенїяльне недбальство, яким найрозумнїйше причинив ся до розцьвіту наукових студій, бачили в тім забавну сторону. Під самим боком унїверситетського будинку був музей палеонтольоґії, в якому проф. Марш поміж иньшими доказами нової правди покладав обік себе ту чудову серію оказів, які показують еволюцію коня від найдавнїйшої форми сього звіря »не більшого від лиса, з пятьма пальцями«, через цїлий ряд аж до теперішньої форми і розмірів — про яку то серію завважив Гекслї, що вона дає абсолютний доказ природного добору, на якому основуєть ся еволюція. Хох як люблено і загально шановано в Ялї президента Портера, то всеж таки супроти таких незбитих

аргументів годї було надіяти ся, щоб його спеціяльні погляди могли запустити серед студентів коріне.

Але значно завзятїйшим противником був о. Др. Горж із Прінстена. Він палав горячою ненавистю до науки еволюції, про зивав її »атеізмом«, доказував, що христіяни мають право запротестувати проти войованя домислами на шкоду виразного сьвідоцтва сьв. Письма. Він осудив навіть такого правовірного письменника, як князь Ерджіль і заявив, що теорія Дарвіна про природний добір »стоїть у яскравій суперечности зі сьвятим Письмом« і що »неприсутний Бог, котрий нїчого не робить, се не Бог«; що »хто не узнає цїли, яка пробиваєть ся в сотвореню, той скидає Бога з трону; що заперечене цїли в природї єсть само собою запереченем Бога; що »теольоґови не можливо бути дарвінїстом«. На ще більше навіть непримиримім становищі станув о. др. Дефільд, также одна із найперших поваг на тім самім університеті. Він виповів війну не тілько Дарвінови, але навіть таким людям, як Аза Ґрей, Лєкент та инъші, що пробували погодити нову теорію з Біблїєю. Він обставав при тім, що »еволюціонїзм і оповіданє сьв. Письма про початок чоловіка годї з собою погодити«, що теорія Дарвіна противить ся просто науцї апостолів; що цїле сьв. Письмо вітхнене від Бога«. В полємічній статї написаній проти Дарвіна »**Походженє чоловіка**« і Ляєля »**Вік чоловіка**« звертає він увагу, що маємо найдокладнїйшу ґенеальоґію походженя Ізраільтян в Єгинтї від Адама і Еви в раю«. Ті погляди завершив проф. Дефільд заявою, яку варто навести докладно на доказ, що пресвитерський священик потрафить »сїяти по краю анатемою« ex cathedra зовсїм таким самим способом, як папа і єпископ. Звучить вона ось-як: »Коли еволюційну теорію походженя чоловіка, — писав др. Дефільд у »Princeton Review«, — подибає незабаром, як се жде її без сумнїву, таке саме банкротство, як инші наукові спекуляції, тодї тим, що годять ся на її льоґічні консеквенції, прийдеть ся погодити ся в будучому житю з такою самою долею, яка жде тих, що не знають Бога і не слухають еванґелія його сина«.

На щастє, в ту саму пору, як вийшло Дарвінове »Походженє чоловіка«, появив ся на університеті в Прінстенї »**deus ex machina**« в особі д-ра Джемса Маккоша. Іменований президен-

том він зараз виступив проти таких небезпечних для христіянства наук, як д-ра Дефільда, Годжа та товаришів. В одній із своїх приватних розмов відкрив він сам деякі тайни тої справи. Своїм здоровим шотляндським розумом, якому Текерей написав у славнозвісних віршах похвалу, зміркував він, що нема для христіянства більшої небезпеки, як повторяти на катедрах університету в Прінстен тиждень за тижнем урочисту заяву, що коли теорія еволюції на підставі природного добору, або загалом теорія еволюції основана на правді, тоді сьв. Письмо фальшиве. Він заявив, що се найпевнїйший спосіб робити студентів недовірками. Оттим-то він не тілько поклав конець сим небезпечним проповідям, але сам став голосити противну науку.. З ним почав ся неминучий компроміс і помимо нарікань на нього, йому вдало ся удержати ся на своїм становищі. Без огляду на се, що можна сказати про його загальну систему фільозофії, годї заперечити, що віддав він велику прислугу через зневтралїзоване наук своїх попередників і товаришів, в яких лежало чимало небезпеки для основ христіянства.

Иньші сьвященики, обдаровані здоровим розумом, почали займати подібне становище в иньших частях краю — а то, що можливо людині бути христіянином і рівночасно дарвінїстом. Все-ж таки появили ся декуди інтересні дивацї. Так пр. в 1873 Monthly Religions Magazine в Бостонї гратулював читачам, що о. Бер »знищив теорію еволюції, розбивши її на прах і викинувши псам на снїданє«. Сей дивний попис о. Бера повторив не меньше орігінально епископ Кінер на всесьвітнім методистичнім конґресї в Вашінґтонї 1891. В бесїдї, яку часописї охрестили »прегарною« , вдарив на теорію еволюції кажучи, що еволюціонїстам треба-б »проїхатись тільки яких дванацять годин від місця де він тепер стоїть, а знайдуть разом кости мошусового щура, оппосума, копролїта і іхтіозавра«. Він запевняв, що Агасціс, якого добродушний епископ, так само як богато иньших, признавав очевидно еволюціонїстом, побачивши розкопки коло Чарльстена, мав заявити: »Ті давні поклади довели мене до божевільства; вони знищили роботу цїлого мого житя«. І прелат методистів закінчив ось як: »Тепер, братя, затямте собі отсї факти; сядьте і задумайте ся над ними. Вони ви-

глядають так, нїби той годинник, що був під паровим молотом, яким єсть наука еволюції. А тим паровим молотом є дивні останки знайдені в покладах в Ашлї«.

Такі докази не придались на богато. Коли добродушний епископ серед гучних оплесків зрадив комічно своє пересьвідчене, що Аґассіц був дарвінїстом, а копролїт се звір, учені по цїлім сьвітї збирали факти, які стверджували сю ненависну теорію еволюції дорогою природного добору. Коли віддано такі голосні похвали о. Берови, що „кинув теорію Дарвіна псам на снїданє," Марш доповнював свою серію почавши від пятипальцевих унґулятів до коня. Коли др. Тейлєр Люіс в Юніен і д-ри Годж і Дефільд у Прінстен доказували, що коли еволюція має бути правдою, тодї сьв. Письмо мусить бути фальшем; невтомний професор у колл. Яля показував свої птахи з крейдової епохи, а між ними гесперорніс і іхтіорніс, заосмотрені зубами. Коли в Нїмеччинї Тютгард, Шюнд і їх товариші доказували, що сьв. Письмо вимагає віри в спеціяльне і окреме сотворенє, знайдемо археоптерікса, на якому виступають найзамітнїїші спільні знамена птиць і амфібій. Коли у Франції монс. Сеґюр та иньші розписували ся напастями на „якогось Дарвіна," Годрі і Фільоль відкривали досадні серії „перерваних огнив" між мясоїдами.

Супроти доказів, які призбирано в користь нової еволюцій ної гіпотези, верховні теольоґи швидко заграли на иньшу ноту. Зі всїх боків показувалась охота примиреня з теорією. Строгі прихильники бібліїйного тексту звертали з розмислом увагу на ті реченя в книзї Битія, де земля плодить птиці і риби і де говорить ся, що чоловік сотворений із земного пороху. Люди ширших поглядів, як Кінґслї і Фарар, загалом із тямучими анґлїйськими і американськими священиками станули просто на становищі прихильнім Дарвінови. Навіть Вівель завдав собі заходу, аби показати, що навіть теорія Дарвіна сьвідчить про цїли в природї. О. Самуіл Гаутен, член Royal Society, прийшов на інтересні докази божеської цїли в еволюції.

На обох великих анґлїйських унїверситетах нова наука подїлала нїби дрїжджі. В Оксфордї, між самими верховодами офіціяльної церкви в Кебль-Колєджі виробив ся погляд, що наука

еволюції „значить великий поступ у розвою наших теольоґічних ідей.” Темпль, епископ Льондону, мабуть найбільше впливовий мислитель тодїшного анґлїйського епископату, приймив нову ідею в ось-яких словах: „Видаєть ся чимось більше маєстатичним, більше достойним того, кому тисяча лїт стоїть лиш за один день, що так раз на все перевів свою волю в сотворіню і від разу зазначивши всї безконечні відміни, нїж би мав спеціяльними актами сотвореня перемінювати безнастанно те, що перед тим зробив.”

В Шотляндії князь Ерджіль, голова і заступник правовірної партії, хоч не приймив усїх висновків Дарвіна, все-ж таки поробив уступки, які сильно захитали давне становище.

На диво, з боку римсько - католицької, церкви, хоч як завзятих мала вона письменників, піднесено тепер докази, що католицька віра не стоїть нїкому на перешкодї признавати ся до теорії Дарвіна. Замітна особливо заява одної визначної поваги між американськими католиками, яка звучить дуже дивно, але якій годї щось закидувати, а то, що наука еволюції не противить ся навчаню католицької церкви так само, як не противить ся тому навчаню теорія Коперника або Ґалїлєя.

Що правда, подекуди вчені, як Довлен, Майверт і Віганд, пробували супроти становища церкви робити застереженя; одначе рух був занадто сильний, і визначні теольоґи всїх країв приймили природний добір що найменче за дуже значну часть у механїзмі еволюції.

Коли вмер Дарвін, усї чули, що в Анґлїї є тілько одно місце, де його тіло годить ся зложити і що місце се обік гробу Ізака Нютена в Вестмінстерському абацтві. Благородна проповідь на його похоронї, виголошена канонїком Фараром, відізвала ся луною не з одної проповідницї в Европі й Америцї і теольоґічна опозиція таким чином скінчилась. В ряди годи, що правда, відживали давнї почуваня. О. др. Ленг, згадуючи про похорон Дарвіна в Вестмінстерському абацтві, сказав: „Се доказ, що Анґлїя перестала вже бути христіянським краєм,” та додав, що сей похорон був збезчещенєм, бо честь припала Дарвінови за те, що був головним подвижником фальшивої науки про розвій відмін і походженє чоловіка.”

Хто як хто, але вже найбільше запізнив ся зі своїм пророц-

твом Тома Карляйль. Сквашений і злобний, він, що вже силою своєї духової орґанїзації мав нахил бачити більше героїзму в розбишацї Вікінґів або в котрім із ґенералів Фридріха Великого, як у Лїнкольнї або Грантї, а в американській домашній війнї не добачив нїчого більше, як випаленє занечищеного комина, кинув ся з заїлїстю згорячкованого евнуха на Дарвіна, прозиваючи його „апостолом почести калу."

Остатний відгомін тих поглядів згубив ся між Шотляндією й Америкою. В Шотляндії видав у 1885 р. о. др. Лї книгу, в якій було сказано, що „коли теорія Дарвіна правдива, тодї нема місця для Бога"; „що аби як натягав інтерпретацію тексту сьв. Письма, то не дасть ся він погодити з теорією, буцїм-то людина виводить ся від орангутана"; що „дарвінїзм відвертає божу обяву," і „містить найвусше богохульство проти божої і людської вдачі нашого олицетвореного Господа;" автор тїшить ся, що може назвати Дарвіна і його прихильників „апостолами з каналів." В однім із умових центрів Америки редактор часописї п. з. The Christian виступив із божевільним пляном, щоб „виступити до битви та щоб люди побачили, хто стоїть по сторонї Бога, а хто по сторонї чорта і малп."

На похвалу англїканської церкви годить ся піднести, що значна часть її найвірнїйших прихильників виступила проти таких висловів, як повищі, а один із них, Фарар, архідіякон Вестмінстеру, висловив протест, який варто записати для вічної памяти. Признавшись, що годї йому приймити в повнї нові наукові погляди, він сказав: „Треба признати, що арґументи ad captandam вимірені проти сеї науки ганблять нас і понижують зарівно як пустословні відклики до бездонної іґнорації і безмежної ароґанції упередженої громади. Не менчий стид накидатись на неї анатемою або глумом."

Всї противности не помогли нїчого. Дарвінів твір і слава мали забезпечену будучність. Коли люди поглянули на його прегарне житє, просте, чесне, вирозуміле і людяне, та подумали про його велику працю в дослїдах за правдою, всї напасти розпливались нїнащо.

Рівно не обійшло ся без темних плям, які з часом ставали щораз чорнїйші. В Трінїті-коледжі (Trinity College), в Кембріджі Вівель, „всевідучий" автор Історії індукційних наук, не до-

пустив, аби в бібліотеці містив ся примірник Початків відмін. Чимало інституцій під теольогічною управою зарівно протестантських, як католицьких, пробувало здавити і заглушити науку еволюційну. Особливо показало ся се в Америці; варто згадати приміром американську колеґію в Бейраутї, де трохи не всїх молодших професорів прогнано за те, що признавали ся до поглядів Дарвіна. Той сам настрій показав ся в поведеню властий університету Вандербільта в Тенесі супроти д-ра Вінчеля. Одного з найщирійших людий, який при своїх глибоко христіянських пересьвідченях був віданий науці, прогнано за погляди, основані на теорії Дарвіна.

Ще яскравійшою була справа д-ра Вудрав. Коло р. 1857 був він назначений професором наук природничих у звязку з обявленою релїґією в пресвитеріянській семінарії в Колюмбії, Савт Керолїне. Він був щирим христіянином, а студії спонукали його до того, що приймив пресвитеріянські засади. Як талановитий учений обїхав він Европу, розглянув найдокладнїйше головні спірні питаня і приймив головні прінціпи еволюції дорогою природного добору. Швидко почала ся борба. Рух против нього ставав щораз завзятїйший, а врешті, без огляду на заходи прихильних йому директорів семінарії і поважної меншости людий ширших поглядів у видїлї того заведеня, делеґати ріжних пресвітеріянських орґанізацій звели правовірну бучу і прогнали його із становища. На щастє принято його на професора університету в Савт Керолїне, де потім став учити з більшою ще силою, як перше.

Сьвідоцтво, яке дав своїм пересьвідченям американський провінціональний протестантизм, відізвало ся дуже відповідною луною з боку еспанського провінціяльного католицизму. В 1878 еспанський учений кольоніст др. Чіль - і - Маранґо видав твір про Канарійські острови. Але др. Чіль був на стілько нероз важний, що у вступному слові зазначив новітну ґіпотезу еволюції, а до того навів деякі знайдені на Канарійських островах докази варварства первістного чоловіка. Церковні власти під проводом епископа Уркінаона-і-Бідот зараз напались на ті нові погляди. Урочистим актом названо сю науку falsa, impia, scandalosa. Всїм особам, що мали примірники сеї книжки, поручено видати їх зараз дотичним сьвященникам, а автора обложено о-

строю екскомунїкою.

Але всї ті напасти треба зачислити між остатнї, цмертельні конвульсії давної теольоґічної теорії. Навіть із нового католиць кого унїверситету в Вашінґтонї прийшла заява в користь нової науки, по иньших унїверситетах старого і нового сьвіта наука еволюції на основі природного добору виборола собі право повної і справедливої пошани. Але не досить того, бо показуєть ся, що поважнїйші люди церкви остатними часами не тілько відсунули ся від борби з наукою на тому полї, але порішили отверто і мужно збрататись із нею. В двох дуже замітних відчитах проголошених у 1892 р. в парафіяльній церкві в Рочделї, Вільзен, архідіякон Менчестру, не тілько признав дарвінїзм прав дивим, але з великою силою арґументів ужив його до вироблення висших поглядів на христіянство. А що найхарактеристичнїйше, то се, що ті проповіди видало те саме товариство для ширення христіянського знаня, яке перед кількома роками печатало найзлобнїйші напасти на теорію Дарвіна. Так само в 1893 проф. Генрі Дрюмонд, якого хвалять усї незалежні церкви, розвив подібні погляди в серії сьвітлих відчитів проголошених в американських школах Чотеке (Chautauqua Schools), а виданих в одній із найбільше розповсюднених анґлїйських правовірних часописей.

Без огляду на се, які додаткові фактори прийдеть ся взяти в рахубу при природному доборі, — а сам Дарвін признавав в повнї, що можуть знайти ся ще й иньші — теорія еволюційного процесу у витвореню сьвіта і живої природи удержались, а давня теорія безпосередного сотвореня упала безповоротно. Замість неї подала нам наука значно благороднїйші погляди, а для доказаня цїли в природї промостила дорогу безконечно кращими арґументами, нїж ті, що коли будь були піднесені теольоґами[1]).

(КІНЕЦЬ).

1) Про злобу, яку будила гіпотеза Дарвіна диви Reusch, Bibel und Natur том II ст. 46 і д.

Кождому потрібно книжки.

Порадник гігієнічно лїкарський.

ПРОВІДНИК ГІГІЄНІЧНО-ЛЇКАРСЬКИЙ.

Недуги пошестні. — Зладив др. Евген Озаркевич, директор »Народної Лїчниці« у Львові.

Попри инші порадники почало Тов. »Просвіта« видавати в сім році лїкарський порадник. Яко перше число сего видавництва вийшла праця д-ра Евгена Озаркевича про »Недуги пошестні«. Обговорено докладно в сій книжці сї недуги, які узнані за пошестні і проти котрих поширеню власти виступають. Подрібно обговорені тут: кір, дифтерія, шкарлятина мумс, дизентерия, коклюш, дур черевний і пятнистий, віспа звичайна і вітрова, пошестне запалене мозково-стрижевих опон, холера азийська і домашня, чума. В другій части книжки подано способи поборювання пошестних недуг враз з відносинами законними постановами. Книжка ілюстрована. Повинна найти ся в кождім громадськім уряді, в кождій шкільній бібліотеці, в руках кождого інтелїґента, що живе серед народа і у просьвічених селян.

Ціна брошури 50ц

В оправі в полотно коштує всего..... 75ц

ПОРАДНИК ЛЇКАРСЬКИЙ В НАЙВАЖНІЙШИХ НЕДУГАХ.

Зладив др. Евген Озаркевич.

Дешева ся брошурка є немов дальшим тягом повисшої книжки, бо обговорює коротко а ясно инші недуги: біль голови, земліне, жовтїльниця, зубковане дїтий, кашель, колька в боці, кровоток і т. и. недуги, що часто лучають ся в кождій хатї. З огляду, що ціна брошури дуже мала, а подано в нїй вказівки, як можна собі порадити в сих недугах, поручаємо ї кождому. — Ціна лише 10ц

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St., Winnipeg, Canada.

СЬПІВАННИКИ

НАКЛАДОМ РУСЬКОІ КНИГАРНІ
і инших видавництв.

Наша Дума

Українсько-Руські народні пісні. Зібрав і для хору уложив **Філярет Колесса.**

Наша Дума містить майже виключно українсько-руські народні пісні т. є. такі, що їх складає і співає сам народ. Се заразом перша збірка народних пісень в чотироголоснім хоровім укладі. Цїлию сього видання — як зазначує композитор — є подати укр. співучим кружкам свіжий а до того питомий корм, щоби наші співаки через свою рідну пісню підносили народного духа і помогли зрозуміти та оцінити широким масам нашого укр. громадянства велику вагу і красу народних пісень.

Наша Дума дїлить ся на дві головні части: І. мішані хори, ІІ. мужеські хори. Кожда часть обнимає 25 пісень на чотири голоси. Поодинокі пісні сеї збірки, споріднені з собою тонациями лучать ся в малі ґрупи так, що можна їх співати разом мов малі вязанки пісень. Ґрупи сї зазначив композитор у змістї скобками.

Всїм укр. драматичним а взагалї всїм укр. співучим кружкам поручаємо сей збірник горячо. — Цїна..... $1.50.

Найкрасші народні дївочі пісні..... 25 ц
Збірник народних пісень і дум..... 30 ц
Пісні про Канаду і Австрію..... 40 ц
Коломийки, Думки, Шумки..... 15 ц
Збірник найкрасших українських пісень..... 25 ц
Новий збірник народних пісень, дум, думок, коломийок і пісень весїльних ..... 25 ц
Сїчовий Співанник. — Цїна..... 25ц.
Український співаник, 176 сторін..... 40 ц
Робітничі пісні, (всї старокраєві)..... 25 ц
Пісні Рекрутські до маршу на ногу і пісні жартобливі.... 20 ц

КВАРТЕТИ

Українських Народних Пісень на мішаний хор. — Зібрав і обробив О. В. Стех, ч. св. В В се є одиноке українське видане.. **50ц**

RUSKA KNYHARNIA

848—854 Main St. **Winnipeg**